

Kettős múltidézés

(KABDEBÓ LÓRÁNT BESZÉLGETÉSE

RAJNAI LÁSZLÓVAL)

A múzeumot kriptának kezdtem érezni. Először az életmű interjúk zárt személyességét vittem a nagyközönség elé, négy rádiós sorozattal a rádióban szólaltattam meg az élő irodalom nagyságait (*A háborúnak vége, Költészet és valóság, Sorsfordító pillanatok, Elvesztett otthonok*). Majd rögtönzött forgószínpaddá varázsoltuk féléven keresztül Szentkuthy Miklós lakását (*Frivolitások és hitvallások*). Rómába utaztam, ott élő írók, művészek emlékeit gyűjteni, majd Londonban, pár hetet szorgos munkával töltöttem Határ Győző életét követve a szalagon (*Életút*), maradék délutánjaimat pedig útmutatása alapján a város kultúrtörténetének megismerésével tölthettem. De mindez kevés volt, az élet nyüzsgő teljességére vágytam, kollégák együttesébe, és diákok gyűréjébe. Erről panaszkodtam egy telefonbeszélgetés során Bíró Ferenc kollégámnak, aki boldogan lecsapott rám: te tanítani akarsz, vidékre is lejárnál? Le én! Bécsy Tamás (aki ekkor a Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karának Művészettudományi Intézetét igazgatta) még nem tudja, de őstől feladom másodállásomat náluk. Elvállalnád? Persze, boldogan! Így kerültem Pécsre, óraadó tanárságtól az intézetigazgatóságig, végül az intézetet saját akaratomból szétosztva a megmaradó tanszékvezetésig. 1987 és 1993 között. Ott éltem meg a rendszerváltás mozgalmas időszakát, Bécsy Tamás, és a már általam odahívott Kulcsár Szabó Ernő és Beney Zsuzsa társaságában. Utaztunk oda autóval, vonattal, sőt az éjszakát végigaludva-beszélgetve postavonattal. Egy ilyen út boldog együttese mindig is emlékezetes marad számomra: hármasban Szegedy-Maszák Mihályt vendégül fogadva Ernővel utazunk az éjszakában Pécs és Budapest között. Akkor hoztuk össze a rendszerváltó konferenciaként elhíresült „*de nem felelnek, úgy felelnek*” *A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján* címmel a szakma legjobbait összegyűjtő megbeszélésünket (könyv alakban is megjelent 1992-ben, a JPTE Irodalomtudományi Füzetek sorozatban). A következő konferenciák egyikének díszvendége Jauss professzor volt, az akkori tudományos élet világszintű irodalomelméleti bálványa. Újragombolni a szakmát. És ehhez fiatal oktatókat, és értő diákságot nevelni. Ekkor lehettem a szakma nagymúltú folyóiratának, az Irodalomtörténetnek egy cikluson át főszerkesztője, és az Irodalomtörténeti Társaság főtítkára. Ebben az összefüggésben kell elhelyeznem a most közlésre kerülő emlékezést is. Az elmúlt időt visszaidézni, feledett nagyságokat ismét megismertetni. Pécs, a legendás Sorsunk folyóirat városa volt, az irodalmi folytonosságba pedig vissza kellett emelni az Újhold folyóiratot és mára klasszikussá emelkedett írógárdáját. Újjáéleszteni szellemét. Ekkor írtam monográfiámat Lakatos Istvánról és Jánosy Istvánról, a nagyszerű költőkről, portréimat Rába

Gyögyről, készítettem hosszú emlékezésemet Nemes Nagy Ágnessel. Másrészt egyik tanítványom Kodolányi János prehistorikus regényeiről készítette szakdolgozatát, ezoterikusnak tartott világát az irodalomtudomány korszerű eszközeivel igyekeztünk átvilágítani.

Ott, Pécssett sikerült kollegám, Vörös József segítségével felkeresnem a Bécsy Tamás által „oroszlán”-ként ironikusan tisztelt Rajnai Lászlót, Nemes Nagy Ágnes, Rába György, Lakatos István esszé-leveleket váltó bensőséges barátját. Várkonyi Nándor szellem-társát, Kodolányi monográfusát és vitapartnerét. Töröthen, nyomorékan, gólya-viszi-a-fiát módjára diákjaim hozták fel órát tartani az egyetemre nem egyszer. És emlékeit összegyűjtendő felkerestem – erre volt jó a Petőfi Irodalmi Múzeumi főállásom –, mondaná el szalagra emlékeit. 1988. június 7-én Vörös József, majd június 9-én a Kodolányiról írott szakdolgozatát készítő Szalai Éva és tanársegédem, a későbbi MDF képviselő, az ős-lakitelki idealista politikus, Pap István társaságában. A hang a múzeumban őrződik, gépiratos változatával együtt, melyek alapján most életre keltettem a feltámasztott múlt néhány pillanatát, amint azt egyik résztvevője emlékezetében megőrizte számunkra. A Kodolányiról mondottak pedig egyben követték monográfiája áthangoló emlékeit, maga a könyv csak 2002-ben jelenhetett meg, Székesfehérvárott. Most felújított beszélgetésünk ekként egyszerre lehet az értő alapvető dokumentumnak egyszerre utó- és előszava. Ugyanígy voltunk ekkor Várkonyi Nándor műveivel is. Ekkor még csak megtépzott részletek láthattak napvilágot, a teljes életmű publikálása csak a rendszerváltás után kezdődhetett meg. Ekként Rajnai László, mint egy bűvös tudás letéteményese beszélhetett számunkra akkor még ismeretlen szellemi tartományokról. Híradás egy aktívan munkáló múltról, úgy, hogy hallgatói azt még csak hallomásból ismerhették. Hasonlóképpen Kodolányi Jézus/és vagy Júdás-regénye, az *Én vagyok* is csak egy szerkesztője által oktanul megrövidített változatban volt ismert, illetőleg éppen akkoriban készítette publikálásra egyes kimaradt részeit Szalai Éva a Jelenkor számára a OSzK-ban őrzött példány alapján. A csonkítatlan változat csak 2002-ben jelent meg.

Ekként szövegközlésem kettős múltidézés. Bemutatja irodalomtörténetünk olyan eltérő szeleteit, az Újhold indulásának világát, és Kodolányi regényíró koncepciójának alakulását. De közben mára már a beszélgetés ideje is múlttá vált, a rendszerváltás kultúrtörténeti kiteljesedésének, szellemi életünk megújulásának is egy jellegzetes megelőző pillanatát jeleníti meg.

1988. június 7.

Kabdebó Lóránt: *Az irodalmi életbe, gondolom, egyetemista korodban kerültél először.*

Rajnai László: Rögtön meg kell jegyeznem, hogy én háromszor voltam egyetemista. Először 1943 őszétől '44 nyaráig jogász voltam Pécssett, mint ilyen kerültem el Erdélybe, a csíki havasokba, katonai munkaszolgálatra. Azután, amikor '45-ben vissza-

vergődtem Pécsre, éltem az alkalommal, hogy vízözön után vagyunk, abbahagytam a jogot. A Jogtudományi Kar kebelében működött egy úgynevezett tanárképző, ami a bölcsészeti karral volt egyenrangú. Itt töltöttem '45 őszétől '46 nyaráig két szemesztert. Amikor ezt az akkori kormányzat megszüntette – ahogy később kiderült, felsőbb nyomásra, tudniillik már akkor túl közelinek vélték a pécsi egyetemet a jugoszláv határhoz –, akkor pályáztam meg '46 nyarán az Eötvös Collegiumi tagságot. A vizsgák rendkívül érdekesek voltak, három napig tartottak. Meglehetősen ideges voltam a felvétel alkalmával – mint ahogy gondolom, hasonló alkalmakkor mindenki, pláne, hogy az Eötvös Collegiumról volt szó. Abban az évben tizenkét embert vettek fel. Ebbe én belefértem, sikerült a felvételem, és pedig egészen megkülönböztetett módon, teljesen ingyenesen vettek fel, úgyhogy az én dolgom csak annyi volt, hogy beköltöztem. De rögtön nehézségek támadtak, tudniillik 60 forint volt a beiratkozási díj az egyetemre. Ezt én nem tudtam kifizetni, hiszen már az is nehézségekbe ütközött, hogy egyáltalán felutazzam. Ezért teljesen elkeseredve feküdtem egyszer egy délután a kollégiumi szobámban az ágyon, amikor Tomasz Jenő, aki helyettes igazgató volt, Keresztury Dezső igazgató helyettese bejött és hűvösen rám nézett.

Azt mondja:

– Mit heversz itt az ágyon?

Mondtam:

– Professzor úr, nagyon elkeseredett hangulatban vagyok, mert nem tudok beiratkozni, nincs pénzem.

Azt mondja:

– Te marha, miért nem szóltál előbb? Gyere le hozzám, az irodába!

Lementem, elővette egy névjegyet, három sort írt rá. Azt mondja:

– Ezzel most elmész a kultuszminisztériumba és odaadod X.Y.-nak.

El is mentem, az elolvasta a névjegyet, és öt perc múlva a pénztárnál megkaptam a pénzt. Így iratkoztam be az egyetemre. De már itt Pécsen a megelőző két szemeszterben megismerkedtem Galsai Pongráccal, azután Rubin Szilárdal és másokkal is, Tillai Ernővel, az építésszel, Vörös Jóskaival, tanár barátommal és másokkal.

K. L.: *Aki itt ül mellettünk.*

R. L.: Igen, és tulajdonképpen nekem az egyetemmel és a kollégiummal egyenrangú öröm volt, hogy közülük ketten, Galsai és Rubin velem együtt mentek Pestre. Úgyhogy az első naptól kezdve velük együtt jártam a várost, ismerkedtem az egyetemmel, a környékével, a Darling presszóval, egyik-másik kávéházzal, ahová írók szoktak járni, és a szó szoros értelmében egyik napról a másikra belecsöppentem abba, amit úgy neveztek, hogy irodalmi élet. Az én számomra ez különösen zökkenős átmenet volt, tudniillik egészen addig, tehát huszonegy éves koromig irodalmon a klasszikusokat értettem. A magyar irodalom és a világirodalom klasszikusait. A legmodernebb író, akit ismertem, még csak nem is Ady volt, hanem Arany János. Azonkívül ha regényről esett szó, pontosabban modern regényről, akkor nekem Balzac, Dosztojevszkij,

Dickens jutottak az eszembe. Azt, hogy van kortárs irodalom is, tudtam, de egy kicsit féltém tőle, túl ismeretlen volt, nem éreztem benne azt a meghittséget, azt a közvetlen kapcsolódási lehetőséget, amit a klasszikusokkal. És akkor egyik napról a másikra belecsoporttam ebbe a társaságba. Nagyon jó érzés volt számomra, hogy tulajdonképpen mindenki barátságosan fogadott, aki pedig nem, az sem volt elutasító, nem éreztetett velem semmiféle különbséget. Sem azt a Magyarországon dívó jó szokást, hogy vidékről jöttem, nem Budapestről, sem pedig azt, hogy a nevem egyenlő a nullával. Úgyhogy igazán azt mondhatom, hogy az első benyomásaim nagyon jók voltak és jobbakat elképzelni sem lehet.

K. L.: *Fölkerültél Pestre. Ezt megelőzően itt Pécsen a Sorsunkkal nem volt kapcsolatod?*

R. L.: A Sorsunkkal magával még nem, de Várkonyi Nándorral, a főszerkesztővel igen. Pontosabban kezdetben vele sem, mint főszerkesztővel, hanem mint megbízott egyetemi előadóval. Ő adta elő a XIX. századi magyar irodalmat itt, ezen a pécsi tanárképzőn. Itt ismertem meg, és – ezt egyébként meg is írtam – elég furcsa körülmények közt. Az egyik előadása végén rendeztettem a jegyzeteimet, közben kiürült a tanterem, és arra lettem figyelmes, hogy valaki megáll előttem. Fölnéztem, Várkonyi Nándor volt, és rendkívül zavartan ezt mondta:

– Ne haragudj, kedves öregem, de az a szokásom, hogy mindig, amikor előadok, figyelem a hallgatóságot, és ha észreveszem, hogy valaki figyel, akkor tulajdonképpen neki, és csak neki beszélek. Úgy vettem észre, hogy te figyeltél. Ne haragudj, elfelejtettem bemutatkozni: Várkonyi Nándor vagyok.

Felálltam és zavartan én is megmondtam a nevem, amiről persze tudtam, hogy nem hallja, de ezzel mindenesetre az első találkozás véget ért. Tulajdonképpen ezután igazi, szinte azt lehet mondani, meghitt kapcsolatba akkor kerültünk, amikor én '47 nyarán visszajöttem Budapestről Pécsre és rögtön a Sorsunknál ütöttem tanyát.

K. L.: *Tehát felmentél Pestre. Pesten ismeretségeket kötsz. Kikkel?*

R. L.: Legelőször is azokkal, akiket mindig és mindenütt meg lehetett találni. A legelső volt közöttük Végh György és Vidor Miklós. Ők az egyetem folyosóin és különböző helyiségeiben voltak megtalálhatók, de ha ott nem, akkor az utca másik oldalán bármelyik presszóban. Azután rögtön az ottani társaság közül kitüntetett engem figyelmével Vajda Endre. Érdekes, hogy akit a legtöbbre tartottam, Nemes Nagy Ágnessel meglehetősen tárgyilagos viszonyban voltam eleinte. Én kissé félnék voltam, ő pedig bizonyos mértékben távolságtartó. A kapcsolatunk és a köztünk lévő hangnem akkor változott meg, jóval később, amikor '57-ben megjelent a *Szárzavillám*, és írtam neki egy hosszú, úgynevezett esszé-levelet, amely szabályszerű bírálatot tartalmazott. Az érdekes módon nagyon megtetszett neki, és azóta is szokta mondani, hogy – bocsánat, hogy ilyet mondok – ez a legjobb, amit valaha róla írtak. Akkor azután a lakásán találkoztunk, tulajdonképpen akkortól fogva kelteződik – nem az

ismeretség, mert az jóval korábbi, '47 elejéről való –, hanem – mondjuk így: – a barátság. Voltak ott mások is, sajnos például Pilinszky Jánost inkább csak láttam helyellközzel, ő nem szeretett ilyen helyeken járni, jobb szerette a meghitt összejöveteleket, lakásokban, egyik-másik barátjánál. Én viszont ilyen helyekre akkoriban nemigen voltam hivatalos. A legelső, ha szabad így mondanom, mert mit tudom én ma már, hogy időben – mert néhány nap különbségekről lehetett legföljebb szó – legelső, akit megismertem, és akivel rögtön barátságot kötöttünk, Rába György volt. Ő akkor a Szabadság-hegyen feküdt egy szanatóriumban, tüdőcsúcshuruttal. Akkoriban olvastam, anélkül, hogy bármikor hallottam volna korábban a nevét, a Magyarokban megjelent, máig – állítom – egyik legszebb verse, a *Kórházi ágyon*. Pár nap múlva azután Galsaival együtt felmentünk hozzá a szanatóriumba. Én rögtön a verssel kezdtem, ő fegyelmезetten feküdt az ágyban, már akkor megválogatta a szavait, figyelmesen végigmért, illetve felmért engem, és attól fogva azután nagyon-nagyon baráti hangon kezelt mindig, és ez a barátság a mai napig megmaradt. Mándyhoz Galsai vezetett el. Mándy pontosan olyan volt, mint ma, évtizedekkel később, aki őt ismeri, tudja. Főlöszleg leírnom, modora, egyáltalán viselkedésmódja, beszédmódja, véleményei pontosan azok voltak, amik később is egész életében. Eleinte, megvallom, egy kissé gyanakodva figyeltem Mándy irodalmi tevékenységét. Az ő egészen különös világképe, ahogy látta az embereket, az életet, és ahogyan írt, valahogy enyhén a modorosság benyomását tette rám, és csak jóval később nyílt ki a szemem az igazi értékeire, arra, amiben ő egyedülálló valaki. Lakatos Pistával is nagyon korán megismerkedtem, ő volt a különc, hogy így mondjam. Nagyon fontos hely volt az úgynevezett stílusgyakorlatok a bölcsészkaron – még a Múzeum körüti bölcsészkarról van szó –, megtörtént, hogy három-négyszáz ember is jelen volt egy-egy rendezvényen, és rögtön az első időkben én itt már többször előadtam, vagy – hogy pontosabban mondjam – felolvastam, éspedig mindig egy-egy fiatal íróbarátomról, Rába Györgyről, Rubin Szilárdról és másokról...

K. L.: *Bocsáss meg, hogy közbevágok. Rubin Szilárd is, Rába György is bejártak ezekre a stílusgyakorlatokra?*

R. L.: Igen, bejártak.

K. L.: *Mándy is?*

R. L.: Mándy is, bár érdekes módon Mándyt az úgynevezett irodalmi élet, rendezvények, előadások nem nagyon érdekelték. Ő szívesebben ült a presszóban vagy a Károlyi kertben egy padon, de bejárt.

K. L.: *Egyetemre ők nem jártak?*

R. L.: Galsai és Rubin jártak egyetemre.

K. L.: *Rubin is járt?*

R. L.: Rubin is járt, sőt Rubin annyira vállalkozó kedvű volt, hogy akkoriban még megkívánták a magunkfajta bölcsésztől, hogy görög nyelvből és irodalomból tegyünk kiegészítő vizsgát. Én vállalkoztam arra, hogy három barátomat, köztük Rubin Szilárdot két és fél hónap alatt megtanítom arra, amit az egyetemen két évig tanítottak. Viszont megköveteltem azt, hogy az utolsó szóig mindig pontosan készüljenek.

K. L.: *És Szilárd készült?*

R. L.: Szilárd készült, jelesre ment a vizsgán akkor, amikor akik két évig jártak az egyetemi tanfolyamokra, azoknak az egyharmadát meghúzták. Rubin Szilárdról ezt nehéz elképzelni, de csakugyan készült.

K. L.: *Mánda egyetemre abszolút nem járt?*

R. L.: Nem, ő nem. Sőt, úgy tudom, a középiskolát sem fejezte be.

K. L.: *Ezt tudom, csak most itthon járt Kanadából Sárkány István, a Zuárd...*

R. L.: Érdekes, amikor a cikkeket olvastam a Dunántúli Naplóban, akkor eszméltem föl a nevére, mondom, hiszen én ezt az embert ismerem, csakugyan ő is ott volt akkor a társaságban.

K. L.: *Ő arra esküszik, hogy Horváth János előadásain egymás mellett ültek. Iván azt mondta, hogy hát ő? a Horváth János előadásán? olyan nincs, az álom lehet.*

R. L.: Hát én sem tartom túlságosan valószínűnek. Arra nem emlékszem, hogy Iván egyetemi előadásokon részt vett volna. Mondom, az ő életmódja és az érdeklődési köre is olyan volt, hogy az egyetemtől meglehetősen távol állott. Még akkor is, amikor írók között volt, tehát úgy is mondhatom, hogy mint írók voltunk együtt, de ő volt talán az egyetlen, aki a legkevésbé szívesen beszélt irodalomról. Mondom, nekem pedig akkor ez töltötte be teljesen a világot, kivéve a tulajdonképpen hivatalos egyetemi stúdiumaimat. Magyar, latin és olasz szakot vettem fel, de tulajdonképpen elképzelésem, amire készültem, és amiről úgy gondoltam akkor, hogy egész életemet az fogja kitölteni, a humanizmustörténet volt, a nagy európai és természetesen a magyar humanizmus. Ez akkor annyira eltöltött, hogy a kollégiumban Gerézdi Rabán – szegény fiatalon és tragikusan halt meg, ő volt az egyik oktatóm, aki ebből a tárgykörből adott elő – a legkomolyabban figyelmeztetett, hogy foglalkozzam valami más-sal is, mint az olasz humanistákkal, mert még be fogok golyózni. Nem jó ennyire bezárkózni egyetlen stúdiumba. Tulajdonképpen az történt, hogy egy idő múlva, őszintén szólva, kezdtem magam nem túl jól érezni a kollégiumban. Nagyon messzire

vezetne, ha ennek az okait részletesebben ki akarnám fejteni. Az első és legfontosabb az volt, hogy én, aki nem sokkal korábban a kaszárnyának és a háborúnak, a nemkívánatos összecsúszásnak és fegyelmezésnek elég kemény iskoláját jártam ki, soha életemben nem voltam képes behelyezkedni egy olyan közösségbe, aminek a tagjait nem én választottam magamnak, amely készen várt engem, és akikhez nekem idomulnom kellett.

K. L.: *Kikkel voltál szobatárs?*

R. L.: Az úgynevezett családapám Fábián Pali volt, aki később a padovai egyetemen lett előadó. Egyébként őt is én készítettem fel görög érettségire két hónap alatt, kitűnőre vizsgázott, külön dicsérettel. (Ehhez kapcsolódva jegyzem meg: Kretzoiné Valkay Sárít, aki anglicista és amerikanista, őt is így ismertem meg, és ő is hasonló eredménnyel vizsgázott.) A családayám Sallai Géza, aki most Kardos Tibor utóda az olasz tanszéken az ELTE-n, azután Simó Jenő volt a negyedik a lakosztályomban. Ő is Eötvös-kollégista volt. Ahogy visszaemlékszem rá, képtelen volnék valami konkrét emléket citálni, tudniillik soha, egyetlen szót ki nem ejtett a száján, a leghevesebb viták, netán veszekedések közepette is néma maradt, és még szemrehányást is kapott a társaitól, hogy képtelen beilleszkedni a kollégium közösségébe. A legkedvesebb tanáraink egyike a kollégiumban Gyergyai Albert volt, aki még télen is reggel hat órakor tartotta a franciaóráit az alagsorban, de akkor én még...

K. L.: *...még föl tudtál kelni...*

R. L.: Bár meg kell jegyezni, hogy éjszaka kettő óra előtt lefeküdni szigorúan tilos volt. Én egyetlen egyszer szegtem meg ezt a szabályt, mert annyira álmos és fáradt voltam, hogy már éjjel egy órakor lefeküdtem. Rövid idő múlva arra ébredtem fel, hogy betódul hozzám az egész kollégium, kirángatnak az ágyból, és úgy, ahogy voltam, pizsamában és – tulajdonképpen nem voltam még eszméletnél –, felállítottak a szoba közepén lévő asztalra, és felszólítottak, hogy tíz perces latin nyelvű beszédben üdvözljem a kollégium ifjúságát, és ahány nyelvtani hibát ejtek, annyi rúgást kapok a fenekembe. Hozzá is fogtam, bár nem emlékszem a rúgások számára, és arra sem, hogyan kerültem vissza az ágyamba, de mindenesetre ez volt a szokás. Ennek ellenére nagyon szívesen látogattam Gyergyai Albert franciaóráit. Ő nem egy egyetemi tanár módszereivel dolgozott, hanem teljesen középiskolás módon, piros tintával javította ki az írásbeli dolgozatainkat, és csodálatos érdemjegyeket tudott ráírni. Például ilyeneket, hogy három fölé, meg kettő alá és a többiek. Rendkívül precíz ember volt. *Le rouge et le noir*-t, Stendhal regényét olvastuk folytatásokban. Illetve először mindig az aznap frissen érkezett párizsi lapokat néztük át, és azokról számoltunk be azután Gyergyainak. Másik nagyon kedves tanárom Szauder József volt...

K. L.: *...nálá doktoráltam én is.*

R. L.: Rendkívül kedves, melegszívű és hallatlanul művelt ember volt. Később, amikor már nem voltam a kollégium tagja, és egyszer nagyon rosszkedvűen és éhesen, mert már két napja nem ettem, mászkáltam Pesten, az utcán, találkoztam vele. Megkérdezte, hogy mi a bajom, és amikor mondtam, hogy most pillanatnyilag éppen az, hogy két napja nem ettem semmit, azonnal benyúlt a zsebébe, elővett egy húszforin-

Kabdebo Lóránt, Szirtes Gábor és Pomogáts Béla 2015-ben a Petőfi Irodalmi Múzeumban

tost és a kezembe nyomta, meglökött és megmutatta a legközelebbi vendéglőt, hogy hova menjek be. Rengeteget tanultam Gáldi Lászlótól, aki ugyan kissé extravagáns ember hírében állott, de csak úgy ömlött belőle a tudás. Azután legszigorúbb tanárom maga Tomasz Jenő volt, aki latin klasszikusokat olvastatott velünk. Ő rendkívül szigorú volt, azt hiszem, kissé talán félre is ismertem, azt hittem róla, hogy igazában nincs kapcsolata a hallgatókkal. Csak később derült ki egy véletlen eset alkalmával, hogy mennyire szíven viselte minden egyes kollégiumi tagnak a sorsát, többek között az enyémet is.

K. L.: *Mi lett vele?*

R. L.: Korán meghalt, pedig igazán mondhatom, hogy életerős, délceg ember volt. Nem tudom, mi okozta az egészen meglepően korai halálát.

K. L.: *És miben segített téged?*

R. L.: Tudod, mindjárt az elején beiratkozni, pénzt szerezni. Azután viszont, neki köszönhetem, ami a közvetlen okot adta a kilépésemre. Nekem már Pécsen Kardos Tibor volt a legkedvesebb professzorom, aki rendkívüli módon kitüntetett professzor léte, nyugodtan mondhatom, a barátságával. Érdekelte minden sor, amit akkor leírtam, mindent komolyan elolvasott, megbírált, előadásokra kért fel, de gondja volt arra is, hogy van-e mit ennem, nemcsak nekem, hanem apámnak, anyámnak és a testvéremnek is. Nemegyszer megtörtént az inflációs időkben, hogy amikor ment haza az egyetemről, azon az utcán ment keresztül, ahol én laktam, bekopogott az ablakon és egy arasznyi kolbászt vagy egy kis darab kenyeret nyújtott be az ablakon, hogy aznap is legyen mit ennünk. Később is mindent elkövetett, hogy segítsen rajtam, előmozdítsa a pályámon. Sajnos korán megtudták a kollégiumban, ahol őt nem tudom, miért, de nem szerették, hogy ő az én patrónusom, és amikor felvettek, tulajdonképpen ennek ellenére vettek fel. Ennek az okait máig nem értem. Őt közben a Római Magyar Akadémia igazgatójává nevezték ki, és azt az évet, amit én a kollégiumban töltöttem, ő Rómában töltötte. Nomármost többek között Tomasz Jenő is – mondom, a mai napig számomra érthetetlen okokból – meglehetősen ellenséges érzülettel viseltetett Kardos Tibor iránt, és egyszer szóváltásra került a sor közöttünk éppen Kardos Tibor miatt. Ő rendkívül gúnyos modorban nyilatkozott, amit én szabályszerűen kikértem magamnak, mert igen nagyra becsültem Kardos Tibor professzor urat, és utána bejelentettem, hogy távozom. Akkor Tomasz Jenő kissé megijedt, utánam jött az utcára, amikor kimentem a kapun, vállamra tette a kezét és azt kérdezte nagyon komolyan: jól meggondoltam, amit teszek? Mondtam, hogy igen. Tavaly olvastam Szász Imre kitűnő könyvét, a *Ménesi utat*, és abból értesültem, hogy mi történt nem sokkal távozásom után. Azt hiszem, hogy a gondviselés műve volt, hogy én önként kiléptem, és el nem tudom képzelni, mi történt volna velem, hogy ha maradok, de az biztos, hogy semmi jó.

K. L.: *De ekkor még maradtál te Pesten, és maradtál pesti egyetemista.*

R. L.: Maradtam Pesten, maradtam pesti egyetemista. Egy esti egyetemi bulin megismerkedtem egy bölcsész kollégával, akit ugyan régebben is láttam többször már – Kuncz Egonnak hívták –, és éjfél után, mivel nem volt hol aludnom, azt mondta, menjek el hozzá. El is mentem, ott is maradtam egy jó fél évig, nála laktam, és vele csináltam azután '47 tavaszán azt az Igen című kis lapocskát.

K. L.: *Kuncz Egon Kuncz Aladárnak valami rokona volt?*

R. L.: Nem, a szülei már nem éltek.

K. L.: *Tehát akkor az Igen!*

R. L.: Először többféle címmel próbálkoztunk, ha jól emlékszem, a legelső az volt, hogy Jel. Aztán nem tudom már, hogy miért, de ezt elvetettük, és arra sem emlékszem már, hogy az Igen-t ki javasolta, mindenesetre ebben állapotunk meg. Nem ez volt az első kísérlet, hogy mi, akkori fiatalok – már az Újhold megvolt, és jelentkezhattünk a többi folyóiratnál is, de – mi ezt – azt hiszem, ez jellegzetes nemzedéki tünet –, ezt mégis fontosnak éreztük. Hogy a miénk legyen. Hivatalosan, mert valamiféle fedőszerv kellett, úgy jelentettük be az egészet, hogy a bölcészek folyóirata lesz, tehát folyóiratnak, vagyis periodikának számított, reméltük, hogy megjelenhetünk rendszeresen.

K. L.: *Az Újhold tehát akkor már volt.*

R. L.: Hogyne, hogyne, volt az Újhold, de mi valamiképpen kissé külön társaságot alkottunk. Jellemző volt például, hogy a Centrál kávéházban, amit a Nyugattól örökölt a Magyarok folyóirat, hetenként egyszer este összetolt hosszú asztalok mellett Kéry László, a főszerkesztő az asztalfőn ült, és két sorban a munkatársai, illetve akik egyáltalán már komoly írónak számítottak, Galsai, Rubin, én és esetleg még egyik-másik barátunk egy külön kis asztalnál ültünk le szerényen, és néha vágyakozva pislogtunk a nagy asztal felé. Egyszer csak onnan felkelt valaki és odajött hozzánk, következő szöveggel: Kéry azt mondja, hogy üljetek át a mi asztalunkhoz, de a végére. És mi rendkívül meghatódtunk és valóban felkeltünk és át is ültünk a legvégére, de szólni természetesen még nem mertünk. Namármost ilyen körülmények között magától értetődött szinte, hogy magunk is akartunk valamit csinálni, mert valahogy túl nagyak rémlett a távolság közöttünk és a gyakorlók között. Így jutott eszünkbe azután az Igen. A legfőbb nehézség természetesen az volt, hogy ezt a lapot természetesen finanszírozni kellett. Egyébként olyanokban, akik kéziratot adtak, és akik részt vettek volna a szellemi irányításban, igazán nem volt hiány. A leglelkesebb Vargha Kálmán volt, akit én talán minden akkori barátom között a legjobban szerettem, a legközelebb állónak éreztem magamhoz, vele leginkább baráti, intim hangot sikerült megütni. Odáig ment például a dolog, hogy egyszer megkért, kísérem el őt a Kálvária térre, ahol gyerek volt és felnőtt, mert meg akarja mutatni a gyerekkora színhelyét. Ez nem nagy dolog, de mindenesetre mutatja, hogy csakugyan vonzódott hozzám, én ugyanúgy őhoz. Rendkívül lelkes fiatalember volt, szaladgált jobbra-balra, kéziratokat szerzett és egyáltalán minden ügyes-bajos dologban készséggel segített. Arról negyven év után értesültem, hogy a szerkesztést illetően ő tulajdonképpen Rába Györgyre gondolt, és valóban lehetett valami a dologban, mert, ahogy nem olyan régen megtudtam, a mi vállalkozásunk állítólag már nem az első felvonás volt. Az egyik érdekelt így fejezte ki magát. Én mindenesetre úgy tudtam, hogy valóban nem az első felvonás, de hogy egyáltalán lett valami a dologból, az néhányunknak volt köszönhető. Jelentkeztek is seregestül a fiatalok, és Kuncz Egonnak a lakásán, ahol magam bejelentetlen albérlő voltam – sok bajom is volt a házmesterrel, mikor néha

későn mentem haza és zárva volt a kapu –, elég az hozzá, hogy éjszakánként ottan a padlón kiterítettük a kéziratokat és ott szerkesztettük meg az Igent.

K. L.: *Helyileg hol volt ez?*

R. L.: A Katona József utcában. Most tizenharmadik kerület. Kuncz Egon szerezte meg a lapengedélyt. Elkészítettük a kérvényt. Azokban a napokban bölcsész bál volt a Bristolban és a következő haditervet eszeltük ki. Merthogy lapengedélyt szerezni nem volt olyan könnyű dolog, de a miniszterelnökségről a sajtófőnököt meghívtuk a bálra, és néhány barátomnak megmondtuk, hogy addig itassák a sajtóügylek felelőjét, amíg már azt sem tudja, hogy hívják, akkor tegyék elé a kérvényt és írassák alá vele. Ezt csakugyan így, szóról szóra le is bonyolítottuk. Igen, de ott volt még a nyomda. Közel kilencszáz forintba került a példányok kinyomtatása és a nyomdász határidőt szabott...

K. L.: *Mennyi példányban, nem emlékszel?*

T. L.: Sajnos a példányszámra nem emlékszem, és nem akarok a hasamra ütni, úgy körülbelül háromszáz körül lehetett, de ez lehet kétszázötven is, meg ötszáz is. Nem tudom, valahogy így. És kijött a példány, az utolsó pillanatban kineveztük antológianak, mert beláttuk, hogy ha már az első szám megjelentetése is ilyen körmönfont akciókra késztet bennünket, akkor semmi reményünk a folytatásra, tehát egész egyszerűen legyen ez egy gyűjtemény, melyet a fiatalok írnak. És akkor már nem is voltunk tekintettel arra, hogy ki bölcsész, ki nem bölcsész, vagy ki volt az valamikor, elég volt az hozzá, hogy közel állónak éreztük magunkhoz, és megfelelő kéziratot kaptunk. Amikor kijött a lap, akkor megszálltuk az egyetem épületét, elálltuk a kaput, a folyosók nyílásait, úgyhogy emlékszem, volt valaki, aki az ablakon ugrott ki, csak meneküljön előlünk. De nekünk létkérdés volt, hogy két-három napon belül minden példányt eladjunk, hogy ki tudjuk fizetni a nyomdát. Vargha Kálmán azt állítja most, hogy a bölcsészeti elnöke, Rózsa Ödön csak úgy belenyúlt a zsebébe és odaadta a nyomdaköltséget. Nekem erről semmi tudomásom nincs, akkor sem hallottam egy árva szót sem ilyesmiről. Őszintén szólva, el sem bírom képzelni, mert a világon nagyobb és skrupulózusabb bürokratát, mint ez a Rózsa Ödön, nem tudok elképzelni.

K. L.: *Ővele mi történt?*

R. L.: Ő a kisgazdapárt tagja volt, és mint a párt embere lépett fel az egyetemen, '48-ban ugyanúgy eltűnt, mint mások. Sikerült az eladott példányok árából összeszedni a nyomdaköltséget, az utolsó órában kifizettük a nyomdászt és fellélegeztünk.

K. L.: *Milyen nyomda volt ez?*

R. L.: A Szent István körúttól délre egy kis utcában volt egy maszek nyomda, a nevére már nem emlékszem, a példányon rajta kell, hogy legyen. Mint szerkesztő én szerepeltem, a kiadvány kiadójaként pedig Kuncz Egon barátom. Vargha Kálmán soha egy árva szót nem szólt arról, hogy másféle elképzelései is voltak. Utána még két évig leveleztünk egymással és a legjobb barátok voltunk, úgyhogy nagyon sajnáltam, amikor az ötvenes évektől fogva – amikor általában is meglazultak az emberi kapcsolatok –, már csak Rába György leveleiből értesültem időnként róla, mert kollégák voltak az Intézetben. A kiadványunkra nagyon büszkék voltunk, és pedig akkor nemcsak úgy, mint most, hogy egyáltalán csináltunk egy ilyen huszárcsínyt, mert nehéz volna másnak neveznem mai szemmel nézve, hanem a tartalmára is büszkék voltunk, és kíváncsiak, hogy a nagyok mit szólnak hozzá. A legelső utunk Cs. Szabó Lászlóhoz vezetett, aki akkor a Duna parton lakott, és éppen egy angol irodalomtörténetet írt, ami aztán soha nem jelent meg, a mai napig sem. Amikor beállítottunk hozzá, éppen egy zoknit húzott fel, és odakiabált az előszobába egy nyomdászgyerekeknek, erre még emlékszem: a Keats-et holnapra tudom szállítani! – utána fölívágta a fejét, és kérdezte, hogy mit akarunk. Mert Kuncz Egonnal jelentkeztünk nála, megmondtuk, hogy miért bátorokdtunk tiszteletünket tenni, és átadtunk neki egy példányt. Pár nap múlva újra elmentünk hozzá. Két dolgot említett belőle, ami tetszett neki. Az egyik Rubin Szilárd tanulmánya volt, akkoriban két nagyon nagy feltűnést keltett, és máig azt hiszem, kitűnőnek tartott filmről, *Latin film – germán film* címmel. A latin film *A szerelmek városa* volt (*Les enfants du paradis*), a másik pedig *L'éternel retour* Cocteau-tól, *Az örök visszatérés*. Ezeket állította párhuzamba Rubin Szilárd, nagyon ügyesen. A másik pedig az én nemzedéktanulmányom volt, ami érdekelte Cs. Szabót. Emlékszem még, hogy nagy, széles gesztusokkal beszélt, általánosságban tett akkor nagyon érdekes kijelentéseket. Máiról beszélt például, és „üresen járó malom”-nak nevezte, erre még emlékszem, és egyáltalán: nagyon elégedetlen volt mindennel. Tulajdonképpen nekem ezek után örülnöm kellett volna, úgy illett volna, hogy valami jó érzés töltjön el, de én nem tudom megmondani, hogy mi történt velem, ilyesmi sokszor előfordult életemben később is, lejöttem és leültem a Duna part lépcsőjére, körülnéztem a városon, és valami olyan érzésem támadt, hogy ez nem a kezdet, amit most csináltunk, hanem valaminek a vége. Természetesen ez az érzés minden logikával szemben állt, de engem olyan hatalmas erővel rohant meg, hogy órákig nem tudtam felkelni a lépcsőkről, és nagyon leverten mentem haza. Természetesen olyan könnyen azért nem adtuk fel a dolgot, és Budapesten is, Pécsen is, ki-ki a maga módján bekapcsolódott...

K. L.: *Mondod, hogy elmentetek a „nagyokhoz”? Kibez juttattátok még el?*

R. L.: Volt, akit útközben kaptunk el, ilyen volt például Devecseri Gábor. Emlékszem, a Múzeum körúton jött velünk szembe, és gyorsan odaadtunk neki egy példányt. Az ő megszokott, kedves modorával a kezébe vette, nézegette és mosolyogva mondogatta magában a címet, hogy Igen. Azt mondja, ez nyilván arra akar célzás lenni, hogy ezt

a mi kacsalábon forgó várunkat, ezt az újdonsült demokráciánkat valamiképpen megtámogassuk. Nem szólunk semmit, megköszöntük és továbbmentünk, de – már nem tudom, hogy kinek – másoknak is küldtünk természetesen, illetve ha arra járunk, adtunk. Érdekes, hogy az Újhold folyóirat részéről semmiféle megjegyzésre nem emlékszem, és azt hiszem, nem is voltak megjegyzések, se pozitív, se negatív. Mindenesetre, akiket ismertünk közülük, továbbra is baráttan viselkedtek velünk, de feltűnést, hogy úgy mondjam, még a szó legenyhébb értelmében sem tapasztaltunk. A pécsi Sorsunkban megjelent egy rövid kritika róla, Harcos Ottó írta, és nagyon nehezményezte a nemzedéki szemléletet...

K. L.: *Ő ki?*

R. L.: Ő egy időben szintén az Eötvös Collegiumban volt, de nem lakott a kollégistákkal, hanem Kereszturyéknál lakott, akiknek a földszinten volt a lakásuk, úgy is került oda, hogy már eleve bejáratos volt.

K. L.: *Ez valódi neve volt?*

R. L.: Igen, valódi neve volt. Még két emberről beszélnék, aki nagyon fontos volt. Az egyik – szintén még ezekben a hónapokban – Nemeskürty István, aki azután egyik legjobb barátom lett, és amikor a következő évben ősszel ismét nekiugrottam, hogy folytassam az egyetemet, de akkor nem volt hol laknom, – igaz, hogy Kodolányi János kérte, engedjem meg, hogy bejelentsen engem az ő lakásába, nehogy nemkívánatos társbérletet rakjanak a nyakába...

K. L.: *Még a Pasaréten?*

R. L.: Igen, még ott a Pasaréten, és én oda be voltam jelentve, de ezt nem úgy értette, hogy én ott is lakjam...

K. L.: *Te nem is laktál nála sosem?*

R. L.: Nem, egy éjszakát töltöttem ott a padlón fekvé, – ellenben Nemeskürty Pista nagyon kedvesen megkért, hogy költözsem hozzájuk, a Ráday utcába, és egész egyszerűen legyek a vendégük. Oda is mentem és királyi módon bántak velem, egy teljes hónapig laktam náluk, szobalány tolt be reggel kerek kocsin a reggelimet és így tovább. Egy idő múlva már én éreztem azt, hogy ennek véget kell vetnem, ez nem lehet így tovább, és akkor gondoltam arra, hogy Kodolányit kérem meg, hogy nála lakhassam, hogy folytathassam az egyetemet. Ő azonban akkor úgy fogadott, hogy még aznap este legjobbnak láttam vonatra ülni és visszajönni Pécsre.

K. L.: *És ki volt a másik, akiről említést akarsz tenni?*

R. L.: Miközben Nemeskürtyéknél laktam, Nemeskürty hozott nekem egyik nap egy cédulát Rónay Györgytől, aki arra kért, hogy keressem fel, bár soha nem láttuk egymást, nem ismertük egymást. Én adtam két esszét már nem tudom, hova, ahol valami okból nem tudták közölni, mert nem vágott a téma, és ez a valaki eljuttatta Rónay Györgyhöz, aki kíváncsi lett rá. Mondta, hogy a rózsadombi lakásában egy nap délután három óraker – még erre is emlékszem – keressem fel. Ez nagy megrökönyödést keltett a barátaim között, mert azt mondták, hogy Thurzó Gábor, aki Rónay legjobb barátja volt akkor, meggondolja, mielőtt beállít Rónay Györgyhöz, és előtte napokig beszélnek a dátumról. Hogy ez igaz volt-e? Nekem ezt mondták, mindenesetre nagyon nagy élmény volt a Rónayval való találkozás, máig az egyik legszebb emlékem. Délután három órától este tíz óráig, bár többször menni akartam, nem eresztett el magától. Mindenről beszélhettünk, ami egyáltalán szóba jöhetett köztünk. Utána még le is kísért a dombról késő este, és további kéziratokat kért tőlem a Vigília részére. Egyet, ami a megszűnése miatt a Sorsunkban nem jelenhetett meg, egy nagyobb tanulmányt, közölte is Takács Gyuláról. Ezzel azonban akkor be is fejeződött ez a kapcsolat, de nekem nagyon kedves emlékem.

K. L.: *Te ezek után hazajöttél?*

R. L.: Hazajöttem és a Sorsunkhoz kezdtem járogatni.

K. L.: *Egy anekdotát kezdte a felvétel előtt mondani Darázs Endréről. Még a pesti idők-ből.*

R. L.: Negyvenhétben, nem túl érdekes, csak jellemző mindnyájunkra és az egész akkori életmódunkra. Én akkor – és ez egyáltalán nem volt újság – már megint legalább két napja nem ettem semmit, és átmentem a szomszédos vendéglőbe, hátha van ott egy ismerős, és hozzájutok legalább egy leveshez. Darázs Bandit találtam ott, és mondtam neki: Bandi, hidd el, hogy nagyon éhes vagyok, nem tudnál nekem adni pár forintot, hogy itt legalább egy levest vagy egy főzeléket megegyek? Idegesen kutatni kezdett a zsebeiben, előhúzott egy tízforintost és odaadta, az pedig akkor nem volt kis pénz. Nomármost, nekem abban a pillanatban eszembe jutott valami, hogy egy pillanatra még, mielőtt megebédelek, visszamegyek a Darlingba, mert valamit elfelejtettem ott egy barátomnak mondani, és hátha időközben elmegy. Vissza is mentem, de alig tettem be a lábam, mögöttem megint nyílt az ajtó, és megjelent az ajtóban egy pécsi lányismerősöm, aki akkor jött fel az egyetemre és valami egészen tüneményes jelenség volt, az egész presszó közönségében elállt a lélegzet, és csak bámulták. De rögtön megismert, és barátságosan megszólított, azt mondta, hogy üljünk le. Le is ültünk, odajött egy pincérnő, kérdezte, hogy mit parancsolunk? Én zavaromban azt mondtam, hogy két konyakot kérünk. Ami körülbelül tíz forintnak felelt meg. Pár perc múlva nyílik az ajtó, bejön Darázs Bandi, megmerevedik, rám néz, felordít és azt mondja: Te Rajnai! Te az előbb azt mondtad nekem, hogy éhen halsz, és most

itt konyakozol egy nővel! Én aztán magyarázhattam, amit akartam, nem hitte el egy szavamat sem.

K. L.: *Mikor jössz vissza Pécsre, dátumszerűen?*

R. L.: Én többször jöttem vissza.

K. L.: *Na jó, mikor hagyod ott a pesti egyetememet?*

R. L.: Véglegesen? Akkor nem úgy éreztem, hogy véglegesen, de úgy sikerült, '48 végén, '48 utolsó heteiben. Akkor azután beláttam, hogy ez így nem megy. Próbálkoztam ugyan Pesten többféle módon is, albérleti szobákat kerestem, de rettenetesek voltak, azután valaki azt ajánlotta, hogy egy népi kollégiumba vetessem fel magamat. El is mentem valahova, de alig léptem ki a körfolyosókra, benéztem a szobákba, valami rettenetes látvány volt, tipikusan háború utáni még, el nem tudtam volna képzelni, hogy egy napot is kibírjak ott. Közben édesapám meghalt, idehaza édesanyámnak egy fillér nyugdíja nem volt, a húgom is állás nélkül, csak én próbálhattam meg, hogy tehetek itt valamit és szerzek egy pár forintot. Magától értetődően a Sorsunkhoz mentem és sikerült is a húgomat egy jó fél évre titkári teendőkkel megbízatni, ő intézte a Sorsunknak az adminisztrációját. Akkor azután a barátaimmal ott töltöttük szinte minden nap reggeltől estig minden időnket. Segítettünk a lapnak a gyakorlati teendőket lebonyolítani, nyomdába szaladgáltunk, de kéziratokat is kértünk, főleg budapesti barátainktól, közöltünk is tőlük, amit tudtunk, és a legfontosabb az volt, hogy Várkonyi Nándorral olyan barátságot kötöttem, ami az elkövetkező húsz esztendőben meghatározó volt. Tudniillik a Sorsunk megszűnése után és egyáltalán mindennek a megszűnése után tulajdonképpen egymásnak maradtunk meg, és ez azután életem egyik fő meghatározó élménye volt minden tekintetben.

K. L.: *Pesti időszakodban az Újholdon kívül más kortársaiddal, népi kollégistákkal, vagy a Válasz gárdájával nem találkoztál?*

R. L.: Érdekes módon nem. Pedig szinte ötpercenként találkoztam olyan emberekkel, akik mondjuk ilyen irányba terelhetek volna, de nem emlékszem. Lakatos Pistával voltam később a legjobb viszonyban, kölcsönösen látogattuk egymást és bár kissé különöncnek találtam a gondolkozását, ezt hamar megszoktam, mert rendkívül eredeti valaki volt, és az eredetiséget mindig szerettem. A stílusgyakorlatokon ő is állandó szereplő volt.

K. L.: *És ki volt a vezető? Ezen vitatkozott össze utóbb ugyanis a két jó barát, Lakatos Pista és Vargha Kálmán.*

R. L.: A vezető hivatalosan Waldapfel József professzor volt, aki tulajdonképpen csak rábeszélésre vállalta a védnökséget, gyakorlatilag ő nemigen szolt bele a dolgokba. Valószínűleg Vargha Kálmán volt az igazi lebonyolítója ezeknek az összejöveteleknek, de mellette még mások is. Tulajdonképpen mindig alkalomról alkalomra külön beszéltük meg nemcsak a témákat, hanem azt is, hogy ki fogja az egészet megszervezni, nyélbe ütni. Nem emlékszem arra, hogy valami kiépített, merev szervezet dolgozott

Galsai Pongrác, Várkonyi Nándor, Harcos Ottó és Rajnai László az 1950-es évek végén

volna ott. Mindenki beleszólhatott a dolgok menetébe, mindenki tehetett javaslatokat, tulajdonképpen minden későbbivel ellentétben inkább úgy emlékszem az egészre, mint egy igen nagy létszámú, de lényegileg mégiscsak egy baráti társaságnak az időközönkénti összejöveteleire. Waldapfel József ült a katedrán, és csak akkor szólalt meg, amikor valamit már komolyan kifogásolt. Erre azonban ritkán került sor. Érdekes módon engem nem tudott megmagyarázni magának. Egyszerűen nem hitte el, hogy munkás, vagy helyesebben munkanélküli munkásnak a családjából származom, és amikor több nézetemmel és felfogással az irodalomról nem tudott egyetérteni, akkor ezt azzal magyarázta, hogy ő holtbiztos abban: valami nagytőkés, vagy földbirtokos családból származom. Én nem akartam őt az ellenkezőjéről meggyőzni, mindenesetre emberileg nagyon jóindulatú volt hozzám, és semmiféle módon nem érezte, hogy ő egyetemi professzor, én pedig egyszerű hallgató vagyok. Viszont nagyon sokat tanultam Imrétől, mármint Trencsényi Waldapfel Imrétől, akinek nagyon szívesen látogattam az előadásait, úgy is, mint a humanizmus leendő komoly kutatója, mert ő aztán kitűnően értett ehhez is, mint minden másához, és élvezet volt hallgatni az előadásait. Csak nagyon szomorúan láttam, hogy alig négy-öt hallgatója

ténfergett mindig a teremben. Másik, nem mindennapos élményem az egyetemről Füst Milán előadásai. Hát ő egy egészen külön fejezet lenne, hogy úgy mondjam. Nem túl sok előadását hallgattam, de azok egytől egyig felejthetetlenek voltak. Rapszodikusán váltogatta a témáit, akkor, amikor Thomas Mannról vagy Tolsztojról tartott előadást, egyszer csak minden átmenet nélkül, valami képzettársítás révén megszakította az előadását, mert eszébe jutottak héber zsoltárok, és elkezdte őket énekelni a katedrán. Semmi nem kötötte, teljesen az impresszióira bízta magát. Egyszer egy ilyen alkalommal egy hallgató felállt, és hogy unalmát jelezze, kiment az ajtón. Füst Milán kétségbeesetten ugrott fel a katedráról, utánarohant és kiabált: Uram, hova megy, jöjjön vissza, hát nem tudja, nem látja, nem érzi, hogy micsoda isteni dolgokat mondok?!

K. L.: *Az esztétikáját adta elő?*

R. L.: Azt, igen, igen. De egyáltalán, aki őt csak egyszer is hallotta, látta, az azt hiszem, soha nem felejtí el. Emlékszem, a Fővárosi Könyvtár központi épületében egyszer Tolsztojról tartott előadást. Az előadást délután négy órakor kezdte és este tíz órakor fejezte be. Addig beszélt egyfolytában. A terem eleinte zsúfolásig tele volt, legalább háromszáz ember lehetett ott, a végén már csak ketten maradtunk Mátyás Ivánnal. Emlékszem, én azért, mert kíváncsi voltam arra, hogy Füst Milán mit mond, Mátyás Iván pedig a figurát élvezte, hogy így mondjam. De Füst Milán nem vette észre, hogy közben kiürült a terem. Különben tikkje volt, állandóan rángatta a fejét, és a végén már nem is a hallgatóságához beszélt, hanem egyenesen Tolsztojhoz és időnként felkiáltott, amikor valami gyönyörű részét taglalta a *Karenina Annának*: Mondd már meg nekem, áruld el végre, Nyikolájevics Leó bátyuskám, hogyan csináltad te ezt?! Ez volt az előadói modora.

* * *

1988. június 9.

Szalai Éva: *Szeretném megkérdezni, hogyan ismerkedett meg Kodolányival.*

R. L.: Ismeretségünk két irányból indult. Az első a műveivel való ismerkedés volt, ezt követte a személyével való megismerkedésem. Először csak közvetve, később pedig közvetlenül, de ez későbbi esemény. Tizenöt éves lehettem, a pécsi jezsuiták gimnáziumába jártam. Kortárs irodalmat, a harmincas-negyvenes évek irodalmát megtalálni ott legfőjebb rendkívül megtűrten és nyomaiban lehetett. Ennek ellenére, meg kell mondanom, hogy a könyvtár kitűnően fel volt szerelve, nekem egészen érettségiig szinte minden igényemet kielégítette. Amit a múltkor mondtam neked, Lóránt, hogy a magyar irodalmi értesültségem a XIX. század végével befejeződött, ezt nem kell teljesen szó szerint venni. Mert például Babits európai irodalomtörténete már tizen-

négy éves koromtól kezdve a Bibliám volt, hogy így mondjam. Nem sokkal az érettségi előtt a Nyugat nagy íróival én már tulajdonképpen végeztem. De különben akkor mégiscsak jól mondtam, mert ez mégsem volt azonos az első világháború utáni irodalommal. Elég az hozzá, hogy ebben az egészen megszárt anyagban is felfedeztem tizenöt évesen Kodolányi *Julianus barátját*. Nem szégyellem bevallani, hogy hallatlan gyönyörűséggel olvastam. Ebben nemcsak az játszott szerepet, hogy bár egy tizenöt éves gyerek esztétikai érzéke inkább csak ösztönös, mint tudatos, megéreztem, hogy a regény nem közönséges technikával és ismeretekkel lett megírva, de ugyanannyi része volt annak is, hogy történelmi regény volt. Engem a történelem mindig rendkívül érdekelt, már kilencéves koromban világtörténelmet olvastam, régi magyar világtörténelmeket, egyiptomiakat, görögöket, rómaiakat. Rendkívül izgatott és érdekelt mindaz, ami történelem. Tizenkét-tizenhárom éves koromban világotutazónak készültem, és úgy éreztem, az utazás térben tágítja ki a meglehetősen szűk világot, a történelem ellenben párhuzamosan azzal időben. És ezért mindent elolvastam, ami ilyen tárgyú volt. A *Julianus barát*tal határozottan szerencsém volt, mert a magyar középkor kellős közepébe vezetett, és bár nem tudtam, de valamiképpen éreztem, hogy nagyon sok személyes élményét, legbelső mondanivalóját is elmondja benne az írója. Pusztán annak a világnak a meglehetősen hű rekonstrukciója ugyanúgy megfogott, mint a könyv esztétikai értékei. Azt hiszem, hogy ezzel én akkoriban nagyjából be is fejeztem a műveivel való ismerkedést, egészen más irányba fordultam. Érettségi után, illetve 1942 decemberében a Janus Pannonius Társaság Pécsen fellépett az akkori vármegyeházán, egy rendszeres program egyik pontjaként meghívták Kodolányi Jánost előadni, aki egyébként a Társaság társelnöke is volt. A terem zsúfolásig megtelt, én csak a karzaton kaptam valahol helyet, és az recsegettropogott, minden pillanatban attól lehetett félni, hogy leszakad. Mindenesetre én ott voltam, és meghallgattam az író előadását. Ez 1942 decemberében volt, a háború teljes erővel tombolt, elsősorban a keleti harctéren, tehát a Szovjetunió területein. Kodolányi előadása közvetlenül kapcsolódott az akkori aktualitásokhoz, tehát a keleti fronton folyó harcokhoz. Meg kell jegyeznem, hogy Magyarország akkor még a náci Németország szövetségese volt, és együtt harcoltak a keleti fronton. Emlékszem, Kodolányi körülbelül a következőket mondta: A háborúnak előbb-utóbb vége lesz. Amennyiben a németek győznének, Magyarországról az egész magyar lakosságot ki fogják telepíteni a Szovjetunió sztyeppéire, és akkor én, ha még élni fogok, nem megírni fogom a műveimet, hanem este, a tábornok mellett fogom elmesélni őket, ott a pusztán, ahova kitelepítettek bennünket. A közönség első sorában ott ült a püspök, a főispán, az alispán, a polgármester és a többi notabilitás. Egy pissenés sem hallatszott. Hogy magukban mit gondoltak, azt nem tudom. Mindenesetre az előadás így zajlott le, utána megrohanták Kodolányit valószínűleg régebbi barátai, hívei, ismerősei, rajongói, hát én még csak gondolni se mertem arra, hogy a közelébe menjek. Mindenesetre ezt később megírtam neki, amikor már személyesen ismertük egymást, egy levélben, és megemlítettem, hogy nem kis csodálkozásomra – hiszen ő nem számított éppen klerikális érzelműnek – az előadás után egy fiatal jezsuita odament

hozzá, és Kodolányi néhány szó beszélgetés után a nyilvánosság előtt átölelte a fiatal papot. Azt mondta: miért nem jöttél te is oda, veled ugyanúgy elbeszélgettem volna. De ez nekem eszembe sem jutott. Döntő fontosságú volt a továbbiakban, amikor 1947 második felétől és még inkább 1948-ban, amikor a Sorsunk szerkesztőségében lebzseltem, nemcsak segédkeztem, hanem minden számban megjelent valamim (ugyanígy Pesten is, nem is tudom, miért állítottam le ezeket a dolgokat), hamarosan megtudtam Várkonyi Nándortól, akivel már aztán inkább a lakásán találkoztunk eszténként, hogy legjobb barátja, fiatalkori barátja Kodolányi János. Akkoriban jelent meg, '48 kora nyarán vagy késő tavaszán, pontosan már nem tudom, a *Vízöntő*. És Várkonyi Nándor, lévén Kodolányi egyik legjobb és legközelebbi barátja, Péccsett mindenesetre a legelső, rögtön megkapta a könyvet, az ő szokása szerint egy nap alatt el is olvasta mind a két kötetet. Tudniillik éppen a süketsége miatt teljesen a szemére utalva nem olvasott, hanem fényképezett a szemével. Egyszer csinált egy próbát előttem. Kinyitott egy könyvet olyan átlag tükörrel, átlag szedéssel, amíg azt mondtam: egy-kettő-három, addig nézte, aztán ideadta a kezembe, és azt mondta: most figyelj, elmondom ezt az oldalt, fejből, végig. Figyeld meg, hogy ejtek-e hibát. Nem ejtett hibát. Ő így olvasott. Ennek az volt a jó oldala, hogy naponta átlag három-négy könyvet tudott elolvasni, a hátránya viszont, amiről én nem akartam neki beszélni, bár észrevettem, hogy bizony eléggé tünékeny, röpké benyomásai voltak az olvasmányairól. Főleg a jó műveket mégiscsak lassabban kellene olvasni, és jobban elgondolkodva. Az volt az ő kedvenc szava: összbenyomás. Folyton ezt emlegette, ezért nem szerette az elemzéseket, mindig csak az összbenyomásra hagyatkozott, éppen emiatt, amit az előbb említettem. Elég az hozzá, hogy a *Vízöntőt* is egy nap alatt olvasta el. Másnap bejött a szerkesztőségbe a könyvvel a kezében, és szinte magánkívül újságolta, hogyan ismerte fel önmagát és a többi kiválóságot, nemzedéktársait, írótlársait a regényben. Feltétlen elismeréssel beszélt a könyvről. Odaadta, hogy olvassam el. El is olvastam, nekem is nagyon tetszett. Minden új volt benne. Először is a téma. Ki gondolt valaha is arra, hogy regényt, mégpedig nagy terjedelmű regényt lehet írni prehistorikus korokról, sumérokról, a nagy mezopotámiai kultúráról, meg lehet eleveníteni a Gilgames-eposzt, és az író a legszemélyesebb önéletrajzát, benyomásait is beleírhatja, kortársait megjelenítheti. Őszintén szólva, nekem sosem volt túl nagy véleményem a kulcsregényekről, eleve valahogy viszolyogtam ettől az írói megoldástól, mint ahogy azokért a regényírókért sem rajongtam, akik notesszal a kezükben járták az országot, szó szerint feljegyeztek mindent, és tényleg szó szerint beleírták azután a könyveikbe. A fantázia hiányát éreztem, ami egy regényírónál mégiscsak kötelez, hogy a képzelete szabadon mozogjon. Elég az hozzá, hogy ebben az esetben ez sem bántott. Valószínűleg azért nem, mert egyrészt aki ezt nem tudta, azt egyáltalán nem zavarta az olvasásban, másrészt pedig, aki tudta, hogy kik a regény szereplői, azok felfokozott kíváncsisággal olvasták a történetet, és hasonlították össze a regénybeli figurákat az eredeti „példánnyal”. Akkoriban nálam, hogy egy irodalmi mű megnyerje a tetszésemet, és hogy én arról írjak, egy pillanat műve volt, semmiféle meggondolás nem játszott közre. Várkonyi Nándor volt a Sorsunk főszerkesztője, akiről tudtam, hogy ha

valami, akkor egy írás erről a regényről feltétlenül jól jön neki. Meg is írtam, de '48 áprilisában – ha jól emlékszem – megszűnt a Sorsunk, részben az anyagiak hiánya miatt, részben az egyre erősebb támadások következtében. Úgyhogy magamra maradtam ezzel a kéziratral, és hogy egészen ne vesszen kárba, elküldtem a legilletékesebbnek, a címzettnek, Kodolányi Jánosnak, aki akkor már a legzordabb téli hónapokat kivéve, később már azokban is, egészen '55-ig vagy '56-ig a balatonakarattyai házikójában élt. Oda küldtem el a tanulmányt, és pár nap múlva vissza is küldte, rá jellemző módon mindenütt megjelölve azokat a germanizmusokat, amelyeket nem bírt elviselni, és amelyek véleményem szerint nem is voltak mind germanizmusok – ő mindenesetre annak tartotta ezeket. Egy körülbelül fél gépelt oldalas levélben megköszönte, nagyon megdicsérte, csak azt sajnálta – ahogy írta –, hogy nem lát módot a megjelentetésére, a Sorsunk lett volna az egyetlen hely, ahol még megjelenhetett volna, de nem baj – azt mondja –, te még olyan fiatal vagy, hogy nem érzed azt, hogy az írás csak akkor van készen, amikor nyomdafestéket látott már. Csakugyan nem éreztem ennek a hiányát, nagyon örültem, hogy tetszett neki, elismeréssel fogadta. Egyébként ebben az évben és a következőkben pótoltam a mulasztásaimat, és akkor olvastam el az egész addigi életművét. '48-ban, tehát ugyanabban az esztendőben, ahogy a múltkor mondtam neked, Lóránt, bejelentkeztem a pesti lakásába, megelőzendő bizonyos kellemetlenségeket...

K. L.: *Személyesen hogy ismerkedtetek meg?*

R. L.: Személyesen csak ennek az évnek, 48-nak késő őszi, október végén, amikor ő éppen a feleségével hazatérőben volt Akarattyáról a pesti lakásba. Én a megelőző éjszakát nála töltöttem a lakásában, és attól tettem függővé a további Pesten maradásomat, ami azt is jelentette, hogy folytatom-e az egyetemet, hogy ő milyen hajlandóságot mutat arra, hogy esetleg mint albérlő kapjak valami helyet a lakásban. Addig személyesen nem ismertem.

K. L.: *A kulcshoz hogy jutottál hozzá, hogy a lakásában töltöttél egy éjszakát?*

R. L.: Becsöngettem a lakásba, illetve Kodolányi azt írta nekem Akarattyáról egy lapon, hogy nyugodtan menj el a lakásomba, nincs ott senki, ennél és ennél a szomszédnál van a kulcs, az oda fogja neked adni. Menj be és érezd jól magadat.

K. L.: *De még nem ismerted...*

R. L.: Még nem ismertem. Hát ezek után én különösebb félelem nélkül el is mentem a lakásba, bár nem egészen úgy volt, ahogy ő mondta, mert a lánya akkor már ott volt. Mindenesetre ott töltöttem azt az éjszakát. Másnap elütöttem valahogy az időt, járkáltam a városban. Akkor találkoztam utoljára Kuncz Egon barátommal, ő azután elhagyta az országot. Úgy este 5-6 óra tájban, emlékszem, akkor már sötét volt, úgy

gondoltam, már megérkezett és kipihente magát, visszamentem a lakásba. Elég rosszkedvű volt, nem volt a legjobb formában, hogy úgy mondjam. Lehet, hogy az utazás fárasztotta ki, vagy valami más baj volt. Vendégek is voltak nála, egyvalakire emlékszem, egy műrepülőre, egy pilótára, aki nagy híve volt. A másik pedig egy húsz-valahány éves fiatalember, aki azokban a napokban tért haza szovjetunióbeli hadifogságából, és éppen azon az éjszakán velem együtt ott aludt Kodolányiék lakásában. De ott voltak a család többi tagjai is, és Kodolányi meglehetősen vontatottan, kissé nehézkesen beszélt, rólam különösebben nem vett tudomást, illetve sorba ment a vendégeken, mindenféle okkult témára terelte a beszélgetést, például a tenyeréből való olvasásra. Aztán példaként felhozta a jelenlegi pilóta ismerését, akinek a tenyerében katasztrófális halál kilátása volt – volt valamikor –, és a pilóta csakugyan egy vagy két évvel korábban valamikor elvesztette az uralmát a gépe fölött, zuhanni kezdett, alig valamivel a föld felett sikerült egyensúlyba hozni a gépét, úgyhogy valóban halálos veszélyből menekült meg. Utána megvizsgálták a tenyerét, és akkor a végzetes vonás már eltűnt belőle, hiányzott a tenyeréből.

K. L.: *Ezt Kodolányi emlegette?*

R. L.: Kodolányi emlegette, el is mondta részletesen, a páciens jelen volt, meg is erősítette, és anélkül, hogy hittem volna benne, én is nyújtottam a tenyeremet, hogy mondjon róla valamit. De elkomorult az arca, amikor megnézte, megpróbált kitérni a kérdés elől, azt mondta, rossz a világítás, meg nagyító kellene és így tovább. Azután mégis megnézte, azt ajánlotta, hogy foglalkozzam minél magasabb rendű, lehetőleg kulturális témákkal, azonkívül okkult jelenségekkel is, középkori misztikával, végül pedig óvott az elkeseredéstől és különös módon az öngyilkosságtól is. Tulajdonképpen mindennel egyetértettem, kivéve a legutolsót, mert ehhez valahogy soha a legcsekélyebb kedvet sem éreztem, és eszembe sem jutott, még mint lehetőség sem. Tulajdonképpen az egész beszélgetés alatt azt vártam, hogy mond egy szót, ami számomra egzisztenciális fontosságú volt, hogy maradhatok-e nála vagy sem, hogy az egyetemet folytassam. Ezt ő nagyon is jól tudta, mert azt hiszem, én is írtam neki róla korábban, Várkonyi Nándor egészen biztos, hogy részletesen tájékoztatta. Vártam, és egyre kellemetlenebb benyomást tett rám. Én folytatni akartam az egyetemet mindennek ellenére, szóval vártam egy szót tőle, de ő hallgatott. Illetve egyszer csak megszólalt: „Ha az este nyolc órai személyvonattal vissza akarsz indulni Pécsre, akkor most már legfőbb ideje, hogy indulj.” Hát ez teljesen egyértelmű volt. Elbúcsúztam és visszajöttem Pécsre.

Utána váltottunk egy-két levelet, de teljesen személyes ügyekben. Én szellemi, netán világnézeti problémáimat tártam eléje, ő igyekezett engem felvilágosítani, a maga meggyőződése szerint még irányítani is, de különösebb kapcsolat nem jött létre. A mai napig nem tudom, miért, egyszer csak, jóval később, valamikor már '51-ben, amikor én szinte naponkénti vendég voltam Várkonyiékknál, és Várkonyi levelezett Kodolányival, aki akkor télen-nyáron Akarattyán élt, és a leveleit mindig megmutatta

nekem, nem tudom, miért, újra elővettem az önéletrajzát, a *Süllyedő világ*ot. Nem azt, ami később jelent meg, azt hiszem, a hatvanas években, mert azt ő kiigazította, hanem még az eredetit. Valami erősen különös rokonszenvet éreztem iránta. Pontosabban szólva, nem ő volt rokonszenves, mert ő képtelen volt arra, hogy rokonszenvet keltsen bárkiben is. Valahogy az, ahogyan, mindegy most már, hogy az ellenségei voltak vagy azokat ő kreálta magának, de ahogy ezekkel az ellenségekkel egy életen át

Csorba Győző és Bertók László 1986-ban

küzdött, és a legszörnyűbb nyomorból küzdötte föl magát, és ahogy kitartott a fontosabb ideái mellett – ez keltett bennem rokonszenvet. A *Süllyedő világ* újraolvasása valahogy emberileg is közelebb vitt hozzá. Ahogy egy este Várkonyi Nándorral beszélgettünk, egyszer csak, egészen váratlanul – egy perccel előbb jutott eszembe – azt kérdeztem tőle: Te Nándor, mit szólnál ahhoz, hogy én most hozzáfogok és írok egy könyvet Kodolányiról, akiről, sokat írtak ugyan, de inkább csak kritikákat, a legjobb esetben is legfeljebb egy-két kis tanulmányt, de összefoglaló művet nem, holott ezt bizonyára megérdemli. Várkonyinak rendkívül megtetszett a gondolat, és lelkesen buzdítani kezdett, fogjak hozzá. Sőt, azonnal írt egy levelet Kodolányi Jánosnak, amiben bejelentette ezt a szándékomat, egy kicsit talán elhamarkodottan, mert én akkor már állásban voltam, és az bizony, a könyvesbolt vezetése az utolsó csepp erőmet is kiszívta. El kellett készülnöm arra, hogy először is egyáltalán nehéz lesz belefogni, még nehezebb lesz rendszerbe foglalni a munkát, és ki tudja, befejezhetem-e valamikor. Ha igen, milyen sikerrel. És egyáltalán kissé gyorsnak találtam ezt az ér-

tesítést, de mindenesetre szilárd elhatározásom lett, hogy megcsinálom. Amitől tartottam, be is következett: valóban rendkívül lassan tudtam előrehaladni. Örültem, hogy egy vagy két alkalommal már késő este egy vagy két órát tudtam dolgozni. Természetesen ez együtt járt azzal, hogy a munkáit is újra kellett olvasnom, és akkor alakult ki bennem az addigi termésről alkotott felfogásom: én őt naturalista tendenciákkal kacérkodó – de csak kacérkodó – realistának tartottam. Realista írónak tartottam, alapjában véve realistának, mert amit mi naturalizmuson értünk, az valami más, az egy sokkal következetesebben használt írói modor, megfelelő világlátás is kell hozzá, ami Kodolányinak soha nem volt olyan egyértelmű, mint a nagy nyugati naturalistákban, tehát teszem azt Zolában vagy akárki másban. Kodolányit én inkább realistának nevezném. A korai regényei közül a legsikerültebb a *Börtön*. Érzésem szerint máig a magyar naturalista regény legsikerültebb alkotása. Sikerültebbnek tartom a nagy realista regényeit, itt most már a magyar történelmi regényeit is beleértve, vagy legalábbis eszmeileg igényesebbnek és művészi kivitelezés dolgában egyenletesebbnek, mint akár Móricz Zsigmond bármely regényét. (Itt kell zárójelben megjegyeznem, hogy nekem már nagyon régóta különvéleményem van a hivatalos Móricz értékelésről, annak ellenére, hogy szerintem is van egy pár kitűnő dolga, az életművét én nagyon is egyenetlennek érzem. Sokkal egyenetlenebbnek, mint amilyennek tartják, sőt ugyanazon a művön belül is váltakoznak hevenyészett részek telitalálatokkal. Legjobb példa erre az *Erdély-trilógia*, amelynek a közepét, a középső kötetét elsőrendűnek tartom, de az első és a harmadik részt néhol meglehetősen gyöngének. Amit mindenki a legnagyobb dicsérettel és elérékenyüléssel emleget, például a *Légy jó mindhalálig*, szerintem inkább csak szentimentális mint akár művészi munka. Mindenesetre feltárja a népek azt a rétegét, amit nem szokás tekintetbe venni. Hogy mindebben csak östehetség és öserő van? Ellenkezőleg, véleményem szerint nagyon is túl finom és túlérzékeny valaki, aki viszont nem mindig tudta ehhez megtalálni a kellő írói modort, stílust, és ezért érezhetőek nála hol naturalista, hol pedig a szentimentális részek. De ezt csak zárójelben.) A másik csoport, a magyar történelmi regények, tehát amelyeket javarészt Finnországban – szerelmes volt abba az országba – írt, a *Julianus barát*, a *A vas fiai*, később a *Boldog Margit*, valamint amit azután már a háborús években írt, a hat részesre tervezett honfoglalás kori ciklus, amiből az első hármát írta csak meg, abból kettő jelent meg. Megírta a harmadikat is, de annak a kézírata Budapest ostromakor megsemmisült. Ezeket egyébként elválasztanám, a honfoglalás kori ciklust a korábbiaktól, mert amíg a korábbiak klasszikus minták, érzésem szerint a honfoglalás kori regényei rendkívül terjengősek, és fölösleges ismétléseket mutatnak a *Julianus barát* és a *A vas fiai* után.

K. L.: *Most nekem lesz egy kérdésem, ha megengeded, még az ősmagyar könyv előtt. A Julianus barát majd A vas fiai, a tatárjárás-regényekben szerinted van-e nyoma, hogy ezek a jelenkorból ihletődtek, tehát hogy a tatárjárás víziója egy katasztrófa várása lenne.*

R. L.: Erre nézve egy elég érdekes dolgot mondhatok, nem tudom, mennyire közismert, egyáltalán közismert-e. A tatárjárásról szóló regényben, *A vas fiaiban*, amikor a mongol-tatár csapatok rohamra indulnak egy ütközetben, a lándzsájuk hegyére vörös zászló van szúrva. Holott köztudomásszerűleg a tatárok fekete zászlóval rohantak a csatába. Kodolányi szándékosan változtatta vörösre, és azt a részben imponáló, részben pedig félelmetes erőt, hatalmat, amit ez a mongol sereg képvisel, ahogy a vezetői fellépnek, ahogy tárgyalnak például a nyugati követekkel, ezt egy nagyon komoly figyelmeztetésnek szánta Kodolányi. Ő – bár többször eltérően beszélt erről – egy ízben, úgy 1940 táján, mikor éppen a *Sülyyedő világ* írása alkalmával a Tanácsköztársaság bukásáról beszél, megkérdezi önmagától: Kommunista voltam? És erre így felel: Nem, nem voltam az. Nem tudom, az új kiadásban ennek a helyén mi áll. A régi kiadásban ez van. Ezzel szemben az igazság az, hogy csakugyan az volt. Én nem tudtam ellenőrizni, de Várkonyi Nándor például magától értetődően mondta, hogy amikor Kodolányit a Janus Pannonius Társaság társelnökének ajánlotta, akkor Fischer Béla, az akkori alispán csendben megjegyezte: ő még emlékszik arra az időre, amikor a vajszlai erdőfőtanácsos fia fél évet ült a pécsi megyei börtönben kommunista izgatás miatt. De a későbbiekben erről én nem hallottam semmit, mindenesetre a legutolsó regényében, a *Vizválasztóban* úgy mutatja be magát, mint száz százalékos meggyőződésű, aktív, mindenre elszánt hívét a proletárdiktatúrának, és így jellemzi valamennyi akkori ismerősét, akkoriban Baranyában ismert embereket és így tovább. Hogy most a többféle változat közül valójában melyik a hiteles, erről azt hiszem, nem annyira őt kellene kérdeznünk, nem nála kellene keresgelnünk, inkább a még élő kortársait kéne megkérdeznünk, hogy valamiképpen tiszta képet kaphassunk erről a dologról.

K. L.: *Neked erről a mongol trilógiáról nem tett semmilyen, a fogantatásával kapcsolatos megjegyzést?*

R. L.: Nem tett megjegyzést, de teljesen egyértelmű volt, és azóta talán feledésbe merült beszélgetésekben is az az érzésem, hogy szó esett arról, hogy ő nagyon is aktuálisnak érezte a témát, és amennyire a művészi öntörvényűsége egy műnek ezt megengedte, nem is rejtette véka alá. Természetesen ahhoz külön elemzés kellene, hogy ezeket a helyeket kiemeljük és megvilágítsuk. De hogy aktuális gondolatokból fogant a regény terve, azt teljesen egyértelműnek, kétségtelennek tartom.

K. L.: *Akkor miért kezdett bele az ősmagyar történetekbe?*

R. L.: Ő tulajdonképpen időben állandóan visszafelé ment, kezdte a XIII. századdal, azután pedig egyre inkább visszament. Tudniillik a XIII. századi magyarság a paraszti rétegekben bármennyit őrzött is még az eredeti kultúrájából, valójában mindez a kereszténység leplével volt letakarva akkor már kétszáz éve, tulajdonképpen üldözött volt, nem nyilatkozhatott meg szabadon. Kodolányit viszont a keresztény magyar-

ságnál jobban érdekelte a kereszténység felvétele előtti magyarság, annak az életmódja, világlátása, mítoszai, és ezért szinte kényszerűen ment vissza az ezer előtti két évszázadhoz...

K. L.: *Pont a világháború alatt írt regényekben? Mi izgatta benne?*

R. L.: Ő – és ezt később fel is róta nekem, hogy emlegetem – valami leküzdhetetlen ellenszenvet, sőt, nyugodtan merem mondani, az ő karaktere ismeretében, gyűlöletet érzett a németiség ellen. És ez teljesen független volt, bár ez ellen ő azért okkal-móddal tiltakozott, független volt a hitleri Németország ellen érzett utálatától. Neki – sajnos ezt kell mondanom – minden, ami német volt...

K. L.: ... *pedig ő német szakos volt...*

R. L.: Nem, ő soha be se tette a lábát egyetlen egyetemre se.

K. L.: *Tényleg?*

R. L.: Nem. Mert amikor ennek elérkezett volna az ideje, akkor olyan nyomorban élt, hogy a mindennapi betevő falatot kellett megkeresnie. A feleségével átszökött a demarkációs vonalon, Pesten egy borzalmas albérletben laktak. Erről szól a *Tavaszi fagy*. Még suszterként is próbálkozott, suszterinasként. Hát egyetemre ő nem is gondolhatott...

K. L.: *Később sem?*

R. L.: Később sem.

K. L.: *De németül tudott?*

R. L.: Németül tudott, fiatalon fordított klasszikus német költőket, diákkorában, és érdekelte a német irodalom, értékelt is annak nagyjait. Csak maga a nép ellen érzett olyan antipátiát, amit nehéz volna megmagyarázni, de elég az hozzá, hogy nincs szinte egyetlenegy olyan regénye, (kivéve a nagy mitologikus regényeket, amelyeknek ehhez már semmi köze nem volt), amelyben az ellenszenvének valami módon hangot ne adott volna. A korai önéletrajzi regényeiben, a *Fekete vízben* például, aztán magában a *Süllyedő világban* is, és egy-két kevésbé jelentős munkájában. Költ például a semmiből ősmagyar énekeket, ilyen sorokkal: Teutonok tetves népe... és a többi, vagyis átviszi az ellenszenvét, de nyugodtan mondhatom, a gyűlöletét magára a németiségre. A honfoglalás kori magyarságot ő, azt hiszem, kissé romantikus módon látta. Bár ő nagyon büszke volt arra, hogy tudományos módon igazolni tudja minden nézetét, minden feltevését, az igazság az, hogy teljességgel érzelmi jellegű volt. És

ebből az érzelmi talajból fakadt azután a szerinte tudományosan megalapozott ősmagyar képe. Tudniillik a honfoglaló magyarság egy egész sereg olyan szokást őrzött még bizonyítottan – és ez egyre inkább megbizonyosodik napjainkban –, amelyek még teljesen a prehisztorikus, tradicionális kultúrákból eredtek, a rituális fejedelmöléstől kezdve a települések megtervezéséig, a királyság, illetve a fejedelmi hatalom megosztása nap-hold alapon, a nagy király, a kis király és így tovább. Egy egész sereg ilyen dolog, amelyek már mindenestre arra utaltak, hogy ő még ennél is tovább, megszzebberre fog egyszer visszamenni, már nem is olyan sokára. Mindenesetre ez ebből a szempontból átmeneti fázisnak tekinthető. Azt a kérdést szokták nagyon sokan feltenni, éspedig rosszalló értelemben, hogy nem volt-e eleve tévedés az az archaizált magyar nyelv, amit ő ezekben a regényeiben használ, éspedig teljesen függetlenül a valóságos történelmi kortól, amelyben játszódnak. Szerencsés dolog volt-e ez? Megvallom őszintén, hogy amikor először találkoztam ezzel a *Julianus barát*-ban és később azután a többiben, nekem megadta a régiségnek, az ódonyságnak, a történelmiségnek azt az ízt, amit ily módon egyáltalán meg lehet adni. Természetesen sokkal szerencsésebb helyzetben volt például Laczkó Géza az ő Zrínyi-regényével, amely már a mai olvasó számára is tökéletesen érthető, és valóban korhű nyelvet használ a dialógusaiban...

K. L.: Német maszlag, török áfium. *Neki már voltak források hozzá...*

R. L.: Kodolányinak nem voltak, ennek ellenére ő éveket töltött azzal, hogy a tizenhárom kötetes magyar nyelvemléktár kötetait tanulmányozta és ezekből szűrte le és alakította ki azt a nyelvet, amelyet azután már a *Julianus barát*-tól végig következetesen használ. De mondom, függetlenül a századoktól, és azoknak az esetleg rekonstruálható nyelvtől. Még az az érdekes, hogy alapként vette az ormánsági tájszólást, és ebben tulajdonképpen igaza is volt, mert a tájnyelvek, az önmagukban századok óta bezárkózott tájegységek nyelvei kétségtelenül a leghitelesebben őrzik a mai napig ellenőrizhetően...

K. L.: *Ezt az ormánsági nyelvet valóban jól, szabályosan használja?*

R. L.: Ezt valóban. Komolyan vette, és a sors iróniája, hogy német író hívta fel a figyelmét erre, és tette lehetségessé: Theodor Storm. Storm az észak-német dialektusban írt több verset és novellát, és éppen ez a kitűnő német sugallta Kodolányinak azt a gondolatot, hogy ő ugyanezt a baranyai, ormánsági tájnyelvvvel kísérelje meg. Természetesen sokkal nagyobb arányokban fogott aztán hozzá és következetesebben vitte végig, mint Storm. Mindenesetre az indítás onnan ered.

K. L.: *Na most ő, ugyanakkor, a háború alatt a lapokban írt cikkeket.*

R. L.: Rengeteg politikai cikke van. Nekem szemrehányást is tett, hogy nem méltányolom ezeket kellőképpen a róla írt munkámban. Ő legalább annyira fontosnak tartotta, mint a szépirodalmi munkáit.

K. L.: *Állítólag magáról mintázta a Vizöntőben Lugal, a politikus királyt is.*

R. L.: Ő volt Lugal is, és a bárkaépítő Utnapistim is, majd az *Új ég, új földben* pedig ő Gilgames.

K. L.: *Én még a háborúnál vagyok. Memorandumot csinál, fegyverszüneti kérelmet fogalmaz, és ugyanakkor mint szépiró az időtlen Emese álmát írja, meg a honfoglalási mesét.*

R. L.: Az igazság az, hogy tőle távol állt – ezt komolyan állíthatom, nem utólagos mentegetés – a marxizmus minden formája, a magyarság megmaradását – döntő szempont, amit most mondok – a finn példa alapján képzelte el, mert a finnek az emelte ki a több évszázados letargiából, hogy felfedezték a múltjukat, és annak minden egyes emlékét tudományos alaposással, precizitással regisztrálták, és – ami ennél sokkal több – bevitték a mindennapi életbe az elemi iskolai oktatástól kezdve az egyetemekig, és így tovább. Ő ezt követendő példának tartotta, és így akart hozzájárulni ehhez a maga részéről, mert tudományos értekezések írására mégsem volt eléggé felkészült. Így akarta mintegy szuggerálni az olvasóközönségén keresztül ezt a vágyát, elképzelését, mert szerinte egyedül ez menthette meg a magyarságot. Rendkívül népszerű író volt. Az Athaenaum például abban az időben az ország, azt hiszem, második, ha nem legelső, legnagyobb könyvkiadója volt, és a háború alatti években az Athaenaum Kiadó jövedelmének az egynegyede Kodolányi regényeiből származott. Ez pedig, azt hiszem, elég sokat mond. Tehát igenis bízott abban, hogy hatással tud lenni a magyar közgondolkodásra.

K. L.: *Miből származott az a gyűlölet, amivel ellene fordultak '45-ben?*

R. L.: Kodolányi még akkor is, amikor internacionalista elveket vallott, tehát hivatalosan, illetve ellenőrizhetően 1922 előtt, de utána is még sokáig, tulajdonképpen ezzel párhuzamosan nacionalista volt. Nacionalista volt, és a magyar szellemi életnek tekintélyes része viszont nem az volt. Nomármost ő nem elégedett meg azzal, hogy úgy általánosságban fejtette ki a véleményét ideológiai és politikai kérdésekben, hanem – és ez már a természetéből következik – neki vitára volt szüksége, ő a duelumok embere volt, és azoknak vérrre kellett mennie, tehát nem fakarddal vívott párbajok voltak ezek, neki szüksége volt ellenségekre. Ha szabad itt megjegyznem, észrevettem életem folyamán, hogy ez egy külön embertípus. Vannak emberek, akik csak akkor érzik elemükben magukat, akkor érzik aktívnak magukat, ha ellenségekkel harcolhatnak. És ha az ellenségek nem jelentkeznek maguktól, akkor ők csinálnak

maguknak ellenségeket, kineveznek maguknak ellenségeket, és akár mennyire panaszkodnak is, hogy ezek tönkreteszik az ő életüket, ezek az ő gyilkosaik és így tovább – mint ahogy elhangzik nem egyszer – nekik ezekre szükségük van. Szükségük van ellenségekre. Kodolányi harcias természet volt, neki harcolnia kellett és harcolt már kisgyerek korában az apjával, a rokonaival, a falubeliekkel, később az írókollégáival, még később a politikai ellenfeivel. Utolsó lehetéig harcolt. Egészen egyszerűen harcos természet volt, és minthogy meggyőződése volt, hogy végső veszélyben védelmez valamit, és az általa ajánlott recept az egyedül üdvözítő, ezért meggyőződése volt, hogy teljes joggal, majdhogynem prófétaszerűen, egy küldetésnek engedelmeskedve harcol mindenki ellen, mint a nemzet megrontói ellen. Éppen ez az oka például annak is, hogy bár ő személy szerint igen sok úgynevezett urbánus magyar íróat nagyra becsült, sokra tartott, a publicisztika terén mégis szembeszállt velük, mert úgy érezte, hogy rendkívül veszedelmes, luxusszámba menő játékot űznek a nyugatkultuszukkal, amikor itt valami sokkal fontosabb, sokkal veszedelmesebb dologról van szó.

K. L.: *Így születik Gubbubu figurája a Vízöntőben? Márait vélik a modelljének.*

R. L.: Igen, igen.

K. L.: *Máraival milyen viszonyban volt?*

R. L.: Máraival tudtommal semmi szorosabb kapcsolata nem volt. Az ő igazi ellensége a Nyugat törzsgárdája volt, mégpedig a harmincas években elsősorban Babits Mihály. Annak ellenére, hogy úgy emlékszem, 1937-ben kapott Baumgartner díjat *A vas fia*i, rendkívül rossz véleménye volt az egész Nyugat-gárdáról, és természetesen ebből következik, hogy elsősorban a vezér ellen voltak kifogásai, Babits ellen. Babits Mihálynak tudniillik nem tetszettek Kodolányi regényei, még a nagy magyar történelmi regények sem. Tulajdonképpen nem értem, hogy miért nem, hacsak őt bele nem rakta eleve egy olyan kosárba, ahová azután Szabó Dezsőtől kezdve végig az egész társulatot, a népieket. Egyébként tisztán irodalmi szempontból sok kifogása nem lehetett ellene, ezt bizonyítja gondolom az is, hogy *A vas fia*i Baumgartner díjat kapott. Azonban ez a két ember – ez alatt Kodolányit és Féja Gézát értem, Gézát később személyesen megismertem, nagyon sokat voltam vele együtt, akkor, a hatvanas évek elején ő már réges-rég leszokott a régebbi modoráról és ideáiról, de ebben az időben, tehát a háború felé közeledő években és a háborút követő években – ők ketten harcoltak a legelkeseredettebben a Nyugat ellen. Féja Géza háromkötetes irodalomtörténetében például az utolsó kötet, a *Nagy vállalkozások kora*, ha abban elolvassuk, hogy az úgynevezett urbánusokról és ebben az esetben különösen Babits Mihályról hogyan ír, ha azt mondom, hogy bántó a modora, akkor azt hiszem, nagyon enyhén fejeztem ki magam. Mindenesetre ők ketten a Nyugatban és annak fejében, Babitsban látták a fő ellenséget.

K. L.: *Ketten egymással hogyan voltak?*

R. L.: Személyesen tudtommal semmiféle viszonyban nem voltak.

K. L.: *Babitscal, de Féjával...*

R. L.: Féjával? Féjával, hogy úgy mondjam, az eszmék terén egyetértettek. De emberi dolgokban majdnem minden pillanatban öltre mentek. Általában az volt a szokása – ha hihetek Féja Gézának –, hogy amikor Kodolányi megpillantotta őt a pesti utcán, akkor – minthogy Kodolányi mindig bottal járt – megállt, felemelte a botját, rázta Féja felé, azzal a kiáltással: Te gazember! Te tölem lopsz! És vice versa. Ilyen viszonyban voltak. De ez nem jelent semmi különöset, mert ő minden harcostársával és mindazokkal, akikkel az ideológiájában osztozott, – tudomásom van róla –, amikor megittak egy-egy pohár bort, ugyanilyen viszonyban volt. Például Sinka Istvánnal. Egy alkalommal Kodolányi szétépte a mellén az inget, előrántott egy bicskát, és odaadta Sinkának, a szívére mutatva, ezekkel a szavakkal: Ide szúrj, pajtás! Ez volt az ő modoruk. Erdélyi Józseffel pontosan ugyanilyen volt a viszonya, de mondom, ez is mutatja, hogy neki mennyire szüksége volt, mennyire a természetéből eredt ez a gladiatori modor...

K. L.: *Honnan jön hát akkor Utnapistim, az időtlenség, és az a bölcsesség, ami végül a mitologikus regényeiben győz?*

R. L.: Amikor véget ért az a korszak, ami csakugyan katasztrófával végződött, tehát az ország elveszítette a háborút, csakugyan vízözön utáni korszak kezdődött el. Ezt tudjuk mindannyian, akik akkoriban elég tudatosan néztük az életet. Ő úgy látta, hogy amitől tartott, attól fogva, hogy belépett az irodalmi életbe, az a korszak, most már mindegy hogyan, így vagy úgy, de valóban lezárult. Valami egészen más következik, és akkor ő már azt lehet mondani, teljes egészében Várkonyi Nándor világlátásának, történelemlátásának hatása alatt élt. Ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni, döntő hatással volt rá. Ha azt mondom, hogy a *Szíriat oszlopai*, akkor ez csak egy jel, egy szimbólum, mert ennél sokkal, de sokkal többet, százszorta többet, kötetekre rúgó levelekben írt neki Várkonyi, látva barátja érdeklődését ezek iránt a dolgok iránt. És azután, minthogy Kodolányit valóban proskribálták 1945 után, nem látott semmilyen módot arra, hogy az aktualitások felé forduljon, azokhoz érdemben hozzászóljon, tulajdonképpen tehát azt lehet mondani, hogy belülről is és kívülről is őt a prehisztorikus világ felé szorították. Várkonyi Nándor hatását említettem. Természetesen a legerősebb és a legkövetkezetesebb hatás sem elegendő ahhoz, hogy nagy művekre inspiráljon, ha egyszer belül nem alkalmas arra az a szerző. Úgyhogy valószínű, hogy Kodolányiban egyrészt a magyar múlt és a magyar mitológia tanulmányozása, másrészt pedig Várkonyi Nándor meglehetősen szuggesztív előadásai, baráti magyarázatai révén ő, amikor 1945 után végképp nem látott lehetőséget arra, hogy

az akkori magyar szellemi életbe közvetlenül beleszóljon, áttételesen próbálta meg elmondani a véleményét. Részben arról, ami lejátszódott, részben arról, ami van, részben pedig arról, ami szerinté jönni fog. Ez a *Vízöntő*. Ami jön a *Vízöntő* végén, a vízözön.

K. L.: *Ami eljött. Volt a világháború.*

R. L.: Csak az első vízözön volt, mert több vízözön volt, ő azt az elsőnek tartotta. Nagyon érdekes ebből a szempontból Hamvas Béla legutóbb megjelent kétkötetes regénye, a *Karnevál*. Utolsó mondatai arról szólnak: nem tudja, meddig él még, de legalább látni szeretné a valóban végső katasztrófát, az apokalipszist, amikor valóban lezárul, nem egy korszaknak, nem egy történelmi kornak, hanem az emberiség kifürkészhetetlen múltba vesző történetének egy valóban döntő és lezáró szakasza. Kodolányi az igazi nagy vízözönt – mert hiszen ugye a *Vízöntő*-ben a hullámokban leli a halálát Úr-Ba'u, Várkonyi Nándor, aki pedig élt 1945 után is, azután Hétil, jellemző módon, de ez ironikus dolog, Namzi, Németh László éli túl, aki folyton mérget hord magával és készül a halálra, ő az egyetlen, aki túléli. És természetesen maga Utnapis-tim, aki ebben a regényben maga Kodolányi, de ő belefulladásztja a vízbe azokat, akik akkor még de facto éltek. És ez mutatja az utolsó nagy katasztrófát. Ő még várta, az még hátra van.

K. L.: *Itt már csak pici hely van a szalagon, Simeánt nem mondtad, lehet hogy az Borbély Ervin, az ezoterikus gondolkodó, Ékes Ákos névvel különleges költészet megalkotója?*

R. L.: Leghitelesebb értesülésem szerint ő. És már csak azért is, mert Várkonyi Nándor őt nem ismerte, ha ismerte volna, akkor ráismert volna, tehát nyilván olyasvalakiről volt szó, aki kívül állt az ő ismeretségi körén, ami pedig elég nagy szó, mert mindenkit ismert az országban, azt lehet mondani. És amikor magát Kodolányit megkérdezte egy barátom, akkor ő nem mondott nemet, bár igent sem. Én ezt bevallásnak veszem.

K. L.: *És csatoljunk ide még egy pótlást!*

R. L.: Pótlás. Az előzőekhez, Lóránt kérdésére, hogy miért volt annyi ellensége Kodolányinak 1945 után, most utólag jutott eszembe, hogy a legfőbb vád az ő antiszemitizmusa volt. Kodolányi nem volt antiszemita, visszafelé következtettek, tudniillik vitapartnerének zöme az akkori magyar zsidó értelmiségből került ki. Ez az értelmiségi réteg Kodolányi szenvedélyes hungarológiai kutatásaiban és ezzel kapcsolatos ideológiájához kapcsolódó nacionalizmusában nem látott mást, mint a nácizmusnak, általában a fasizmusnak magyarországi változatát. Itt tulajdonképpen egy végzetes és nagyon sajnálatos félreértésről van szó. De tény, hogy érzelmi vonalon ez rendkí-

vüli erővel hatott 1945 után, és nemhogy haláláig nem szűnt meg, de attól tartok, magánvéleményem, a mai napig sem egészen...

K. L.: *És akkor most eljutottunk a Vízöntőhöz.*

Sz. É.: Milyen tervrajza lehetett a regénynek?

R. L.: *A Vízöntő.* Ahogy Éva nagyon helyesen kérdezte, hogy volt-e ennek egy olyan tervrajza, hogy úgy mondjam, amire mintegy rá lett rajzolva maga a regény. Tehát itt nem pusztán a Várkonyi-féle prehisztóriai kutatásokról és mítosz magyarázatokról van szó, hanem ezektől teljesen független, világszerte művelt tudomány alaprajzáról. Ez pedig az úgynevezett asztrológiai világgép, világhoroszkóp. Aminek a lényege a következő: a Nap a precessziós mozgása következtében közel huszonhatezer év alatt megy végig, kíséri végig a Föld meghosszabbított, képzeletbeli tengelyével a 12 csillagképen. A csillagképek megkülönböztetendők az állatövjegyeiktől. A gyakorlati horoszkópkészítés állatövjegyekkel dolgozik. Ez a világhoroszkóp azonban, amin az asztrológiai világgép alakul, a csillagképeket veszi alapul, és a Napnak a sorrenddel ellenkező irányban való végighaladását. Egy ilyen, közel 26 000 éves periódus a nagy Nap-év. 2160 év esik egy jegyre, egy csillagképre, ezt nevezik világ-hónapnak, és ezt tovább felbontva (tehát 30 fokokra való felosztását a jegyeknek), 72 esztendőt egy világnapnak. A hagyomány úgy tartja, hogy ez a Napnak a precessziója, de tulajdonképpen a Földről van szó, minthogy azonban geocentrikus az asztrológiai világgép, azért folyton a Napot említjük, holott voltaképpen a Földről van szó. Tehát amikor a Nap, ahogy mondják, az Oroszlán jegyében jár legfelül, ez az emberiség úgynevezett paradicsomi állapota. Ez a tökéletes egység, az egybeolvadás a természettel. Az emberiség a világmindenség életét éli, rítusaival, szertartásaival, ezt fejezi ki, ezt utánozza, mintegy – utálom, de német szóból származó magyar szóval: – leképezi, és ennek az alapján állítja fel a maga hierarchikus társadalmi rendjét. A legaprólékosabb beosztással, lásd például Indiában, ahol az európai ember négy kasztról tud, holott a valóságban több száz van. Lényegében persze négy. Tehát az abszolút hierarchia, élén az Istenkirállyal, aki nem az istenség földi helytartójaként működik, hanem maga az Isten. Ő maga az. Ezt nevezik delelőpontnak. Ennek az ellenkező pontja az úgynevezett éjfél-pont, amikor is a Vízöntő huszonkilencedik fokára érkezik a Nap, itt tart jelenleg csillagászatilag is a Föld. Itt állunk most, pontosan itt állunk az éjfél-ponton. Ez 26 000 évenként egyszer fordul elő, ilyenkor süllyed az emberiség minden tekintetben a legmélyebbre. Mondja ez a fajta világszemlélet. Ez két kardinális pont volna, amely polárisan szembehelyezkedik egymással. Ha felrajzoljuk, mondjuk kör alakban. De ezt a függőleges tengelyt keresztezi egy vízszintes tengely, amely a függőleges tengelytől eltérően, amely a Nap és a Vízöntő jegyét jelenti, van egy úgynevezett le szálló pont, az alsó, sötét féltekére. Ez a Bika jegye. És van a másik oldalon, keleten egy felemelkedő jegye, a Bikával szemben álló Skorpió jegye. A hagyomány szerint,

amikor ezen a négy kardinális ponton a Nap keresztülhalad, akkor kozmikus katasztrófák pusztítják el a Földet, kultúrájának javarészét és lakosságának is a javát...

K. L.: *Az Oroszlán alatt is?*

R. L.: Igen... Az Oroszlán alatt is. Nomost, paradox módon, amikor az úgynevezett tüzes jegyben jár a Nap, akkor víz pusztítja el a Földet, amikor pedig vizes jegyben, akkor tűz. Tehát tűz- és vízözönök váltogatják egymást ebben a nagy, kozmikus földi történelemben, és a *Vízöntő* regénycím semmi más, mint Kodolányi félreértése. Azt hitte, a *Vízöntő* vízözönt jelent, viszont az egészen mást jelent – ő mindenesetre

Várkonyi Nándor, Rajnai László, Várkonyi Nándorné és Galsai Pongrác

vízözönre gondolt, és ez benne a jósló, az előremutató, a profetikus mozzanat. Tehát amikor ő leírja a vízözönt a *Vízöntő*-ben, akkor nem arra gondol, hogy amikor a Nap a *Vízöntő* jegybe kerül, ez az ő szándéka, hanem amikor körülbelül hatezer évvel ezelőtt a Bika csillagképebe, tehát a leszálló, nyugati pontba került a Nap, akkor is volt egy vízözön, a hagyomány szerint, Platón *Timaiosza* szerint ez Atlantisz elsüllyedésének ideje. Az akkori vízözönt jeleníti meg a regényében, a sumérok lakta Mezopotámiában, de a regény címe, a *Vízöntő*, ismétlem, félreértés, amit ő vízözönként értelmezett akkoriban, az új kiadásban már *Vízözön*. Ez szól a mának, a jövőnek, hogy erre készüljön a világ. Erre készüljön a világ, éspedig ne úgy készüljön, hogy háborúkat indít egymás ellen, és gyilkolja egymást, teljesen céltalanul és okatlanul, minden kézzel fogható nézeteltérés ellenére, hanem minthogy csak kevesen élhetik át, ezeknek a keveseknek kötelességük, hogy visszavonuljanak önmagukba. Akit viszont a

sors kijelölt a népek vezetőinek, tehát Lugal, az nem teheti azt, mint Utnapistim. Így osztja magát ketté Kodolányi, mert ő a maga személyében képviseli mind a kettőt. Utnapistimnek jut a jobbik rész, ő a meditációba menekül. De megérti Lugalt, ezért tudnak egymással ugyanabban az időben beszélni a regényben, bár két különböző helyen tartózkodnak. De ezzel Kodolányi azt akarja mondani, hogy a végső dolgokra megérett bölcs és az a világi vezér, aki viszont tudja, hogy erre van kárhozthatva, tehát ez a kiemelés, hogy ő vezető, ez nem valamiféle – hogy is mondjam – nem jogosít föl a gögre, a felülemelkedésre és a hatalomra. Neki muszáj a hatalmat gyakorolnia, mert az ő sorsa ez, de tulajdonképpen a lelkük mélyén megértik egymást, mindegyik érti a másikat. Az uralkodó, aki a hatalmat gyakorolja, akarata ellenére tudja, hogy igaza van a bölcsnek, aki a kisujját sem mozdítja. A bölcs viszont, aki a kisujját sem mozdítja, tudja, hogy valakinek mégiscsak vállalnia kell a vezér alakját.

K. L.: *Van egy pillanat, amikor szakítanak. Amint már nem lehet tovább szemet hunyni a vezér előtt. És ott van az a jelenet, amikor embertelenné, falanszterré válik a torony-építés, és ez szerkezetileg nagyon jól benne van a regényben.*

R. L.: Igen. Meg kell hagyni, hogy nagyon jól csinálta meg, nagyon jól oldotta meg, tehát ez volna mondjuk a világszemléleti térképe a regénynek. Ezt úgy kell elképzelni, hogy háttérként egy térkép, amibe bele van rajzolja az epikai történet. A kettős óra az, hogy mi huszonnégy órában számoljuk a napot, de gyakorlatilag tizenkettőben, kétszer tizenkettőben. A Föld keleti irányba való forgása közben, amikor önmaga körül huszonnégy óránként megfordul, akkor a keleti horizontot ha meghosszabbítjuk képzetben egy vonallal, ez a vonal metszeni fogja lefelé hanyatlása közben a zodiákusnak, tehát az állatövi jegyeknek egymás után következő jegyeit. Általában, mert a precesszió, a Föld tengelyének elfordulása következtében a Föld egyenlítője nem esik egybe a Nap-pályával, de átlagban két óráig tart, amíg ez a Föld a keleti horizontjával egy-egy állatövi jegyen keresztülhalad. Hogy így fejezzem ki magamat képletesen. Tehát tulajdonképpen minden óra kettős óra. Tehát ha kozmikus számoljuk az időt, nem naptár szerint, nem a bevett naptári gyakorlatunk szerint, hanem valóban a kozmikus időt nézzük, vagy szakkifejezéssel az úgynevezett „csillag-időt”, akkor a csillag-idő szerint két óra telik el, amíg egy jegyen keresztülhalad a keleti horizont, a Föld forgása következtében.

K. L.: *Akkor ez gyakorlatilag is időszámítás?*

R. L.: Hogyne, éppen ezért nevezték kettős órának.

K. L.: *Valamelyik népnél volt ez?*

R. L.: Igen, Mezopotámiában, a suméroknál. Igen, de nem csak náluk, más népeknél is. Minden olyan népnél, amely nem egészen egyszerűen csinált egy rendszert, egy

időbeosztást, hanem szigorúan követte a Föld valóságos forgását, illetve a Nap mozgását. Minden ilyen népnél így volt. Innen a kettős óra kifejezés, ami egész egyszerűen két órát jelent. De náluk egy óra volt, és tudták azt, hogy gyakorlatilag két óra telik el, amíg egy ilyen csillagóra megfordul.

K. L.: *Mit jelent ezek szerint az ezredéveket élő Utnapistim és a kettős órák népe? Amíg Utnapistim gondolkodik, azalatt egy-egy nemzedék végső soron leperereg. Ez a bibliai „élt hétszáz évet, nyolcszáz évet...”*

R. L.: Igen. Most anélkül, hogy belemennénk abba, hogy állítólag bizonyított tény: a régi ember valóban hosszabb életű volt, mint a mai – nem a középkori, mert az rövidebb életű volt, de minden nép tud olyan őseiről, persze nem ilyen fantasztikus számokról, mindenesetre hosszabb életről. Megjelent 1947-ben az Officina Kiadónál egy kis könyv: Kerényi Károly és Thomas Mann levelezése vallástörténetről és mitológiáról. Ezekben a levelekben Thomas Mann leszűrt egy teóriát, és a József-tetralógia elején, ha emlékeztek rá, kifejti, hogy ezek a nevek korszakokat jelentenek. Így kell tekinteni ezt a Kodolányi-féle Utnapistimet is. Egyébként az, hogy Utnapistim végül is elköltözik nyugatra, a Boldogok szigetére, ez egészen egyszerűen a másvilág helyét jelenti, amely népenként és koronként más és más, mindig valamilyen földrajzi helyre teszik, rendkívül érdekes, hogy általában nyugatra, ez valószínűleg a Nap lenyugvásával függ össze. De legalább ugyanilyen régi vagy még régibb és még inkább elterjedtebb a Földön az úgynevezett poláris centrum. Az Északi-sark még a földtengely elferdülése előtt virágzó ország volt, és ott volt állítólag a világ legrégebbi teokráciája, Isten királysága is. Ezt Julius Evola és mások ma már egész sereg könyvben – nagy irodalma van nyugaton – ezt tárgyilag is bizonyították. Az egész Grál-mondakör és Grál-misztérium ebből a poláris rezidenciából indul ki, ami valóban földrajzilag is a világ közepe lett volna. Minden nép, amely a Föld északi féltékéjén él, és még őrzi a régi rítusokat, tibetiek, mongolok, japánok, mexikóiak és így tovább, körbe a Földgolyón, minden vallási cselekmény előtt Észak felé fordulnak, az Északi-sark felé, és meghajolnak feléje, tiszteletadásként az őshaza iránt. Tehát nemcsak a nyugati Elízium létezik, mert ez az Elízium nem más, mint áttétele az eredeti paradicsomi képzeteknek. Hát ez elég bonyolult egy história, mindenesetre Kodolányi követi a Gilgames monda történetét. A második részben, az *Új ég, új föld*ben azután önmagát állítja előtérbe a fiatal Gilgames személyében, de ez a misztikus és prehisztorikus környezet sem akadályozza abban, hogy abba is minduntalan belevigye a legszemélyesebb élményeit, ami vele történt. Mint ahogy a *Vízöntő*ben, amikor például Úr Ba'u, a süket könyvtáros, Várkonyi, rongyos pálmalevél szoknyájában a piacra szalad, mondván, hogy a feleségem gyengélkedik. Ez a legszorosabban vett realitás: Várkonyi felesége állandóan betegeskedett, és Várkonyinak kellett bevásárolnia, boltokba járnia, piacra járnia és így tovább. Tehát ennyire részletekbe menően egyeznek a dolgok. Ugyanígy a második részben, az *Új ég, új föld*ben van Gilgamesnek egy erdei kalandja. Egy erdőben lakó nővel. Hát ezt nem szeretném, hogy ha illetéktelen helyre kerülne,

de tény az, hogy ez szó szerint hű leírása Kodolányi egy finnországi kalandjának, amikor egyszer megint Helsinkibe ment, hogy ott dolgozzék, a két háború között. Ott volt egy ilyen esete. Ezt megint csak egy az egyben belerakta ebbe a Gilgamesbe. Természetesen olyan ügyesen, hogy nem lehet észrevenni. Ami pedig Enkidut illeti, az eredeti, régi embert, erről folyt a tudomásom szerint a legbővebb és a legnagyobb levezetés Várkonyi és Kodolányi János között, és ezt az Enkidut teljességgel Várkonyinak a régi emberről, helyesebben az eredeti emberről vallott teóriája szerint formálta meg Kodolányi. Tehát csak a külső mozzanatokat vette át a Gilgames-eposzról, valójában, hogy milyen ez az Enkidu, milyen ember, és mire lehet következtetni a természetéből, az eredeti paradicsomi állapotra, ez teljességgel, elejétől végéig Várkonyi Nándor teóriáján alapszik. Most jelent meg a negyedrészt, az *Elveszett Paradicsom*. Ebben a negyedrészeben is, ami most megjelenésre került nagy keservesen, ebből is a legvilágosabban kiolvasható...

K. L.: *És a teljes kézirat nem olvasható?*

R. L.: Gondolom, a fiának a birtokába van, én kétszer is olvastam annak idején...

K. L.: *És miért nem adható ki ez?*

R. L.: Tulajdonképpen kiadható lenne valóban, de van hozzá egy körülbelül háromszáz flekkes bevezető, ami leszámolás az egész mai civilizációval, és nem csak a civilizációval, de válogatás nélkül jobb és baloldali ideológiáival együtt. Várkonyi szerint egy és ugyanarról a töről fakadt valamennyi. Ezt majd valószínűleg egyszer megállapítja a történettudomány, ma itt ennyire egyenesen ezt kimondani nem lehet. De egyébként is a szövegben azután akadnak helyek, ahol Várkonyi abbahagyja a kommentátor szerepét, és ő maga szólal meg egyes szám első személyben, és ő maga vonja le a konzekvenciákat az előadott anyagból. Én meglehetősen szerencsés helyzetben voltam, mert bár Kodolányi János mindig azt mondta, hogy az az utolsó könyv, amin éppen dolgozik. Valahányszor elkészült valamelyikkel, és már a *Vízöntő* folytatásánál, az *Új ég, új földnél* ez volt a helyzet, az egyetlen példány érkezett meg Pécsre. De nem csak Pécsre, Budapestre is, vagy bárhova az országba, ahol egy barátja volt, hogy azok azonnal elolvashassák. Pedig ez életveszélyes dolog volt, mert Kodolányi gépbe írta minden munkáját, ezeket a nagy regényeit is. Reggel nyolc órakor kezdte a munkát, és délben tizenkettőkor, mikor ütött az óra, akkor abbahagyta. Még akkor is, ha akkor éppen elváltott is egy szót a sor végén. És így dolgozott, egy példányban. Egy példány géppapírt tett a gépbe, és mindig, minden egyes alkalommal. Én még most is emlékszem arra a frászra, ami bennem volt, amikor én is megkaptam ezt az egy példányban lévő *Új ég, új földet*, később az egy példányban szereplő Júdást, délután az egy példányban szereplő Mózeset, és az ott volt az én kicsi lakásomban, ahol sosem tudhattam, hogy mi történik. Borzasztó érzés volt, mondhatom. Kodolányit ez nem zavarta. Azért nem zavarta, mint ahogy Hamvas Bélát sem, mert valóban a lelke mé-

lyén nem tartotta annyira fontosnak, vagy pedig más, ismeretlen ok miatt, de tény az, hogy nagyon kellemetlen érzés volt az olvasó számára. Hiszen az felelt a kézirat léteért, akinél volt. Mindenesetre Várkonyi minthogy egy-két nap alatt mindig végzett egy új munkával, utána mindig következtem én. Leveleimben azután beszámoltam a benyomásaimról, ezeket, amikor a könyvet írtam, akkor helyenként itt-ott módosítottam. Ebből rendszerint nem lett baj, egyetlen alkalommal azonban komoly ügy lett belőle, és pedig a Júdás-regénynél. Tudniillik nem vettem rögtön észre, csak jóval később, a könyvem írása közben, amikor elgondolkoztam a dolgon, és komolyan, kritikai szellemben kellett foglalkoznom vele, akkor vettem észre, hogy tulajdonképpen mi is az, mi az oka annak, amiért ez a könyv valójában elkészült. És rájöttem, hogy micsoda. És pedig az – és ezt a könyvemben ki is fejtettem –, hogy abszurdum az, hogy van egy történet, amelynek Júdás a főszereplője, tehát a tizenkettő közül az egyik, akinek ugyan döntő szerepe van a történetben, de alapjában véve – ha ilyen egyáltalán van – akkor egy abszolút negatív figura, aki negatív módon befolyásolja azután a dolgokat, természetesen feladva a nagy feladatot az írónak, hogy egy abszolút negatív jelenséget, és negatív szerepet hogyan lehet úgy előadni, hogy az szükségszerű legyen a történet pozitív oldalának beteljesedéséhez, ami egyébként nem jönne létre. Ez önmagában is rendkívül nehéz feladat. De én nem is ebben láttam az igazi nehézséget, amit Kodolányi szerintem – ez neki vesszőparipája volt – a freudizmus alapján old meg. Az, hogy Júdás az árulása után visszahúzódik egy barlangba, és ott elmélkedik a tettéről, ez a barlangba való visszahúzóadás, ahogy Kodolányi bemutatja, ez tulajdonképpen – és ez nem derül ki a regény olvasása közben, de tudjuk máshonnan, – az emberi altudatot jelenti, ahová Júdás visszahúzódik és keresi az okait, a gyökereit annak a cselekedetének, amit tulajdonképpen maga sem ért, hogy miért követte el. Ez az altudat egy freudi módszerrel való megoldása a Júdás-problémának. Erről nekem Kodolányi később, amikor vitába keveredtünk, egy külön, hosszú levélben számolt be, és előadja, hogy ő tulajdonképpen mit lát Júdásban. Ennek, ha jól emlékszem, az a lényege, hogy a bűnt betegségnek tartja végső soron. Arról van szó, hogy – s ez volt az én igazi kifogásom –, hogy egy olyan történetben, amelyben elejétől a végéig jelen van és a legszorosabban belejátszik a cselekménybe az evangéliumoknak a Jézusa, megfordítani a szerepeket, és pedig jelentőségük szerint, és Jézus Krisztust tenni meg másodrangúnak Júdás mellett – ez képtelenség. Az ember tele van hiányérzettel, mert Jézus Krisztus végig ott jár-kelel a regényben, beszél a tanítványaihoz, megtörténik vele mindaz, ami az evangéliumok szerint megtörtént vele, de ugyanakkor ő mégiscsak másod- vagy néha harmadrangú szereplője a regénynek. Ezt nem bírja elviselni valami bennünk, ez egy képtelen, abszurd írói megoldás, innen támad a hiányérzetünk, szerintem. Na most, érdekes módon Kodolányi, amikor engem a végén kidobott a hajójából, és nem fogadta el a róla írt könyvem, akkor szemrehányást tett nekem, és azt írta – illetve, azt hiszem, Várkonyinak írta –: „Amikor Rajnai olvasta ezt a regényemet, akkor módja lett volna, hogy figyelmeztessen erre az alapvető hibájára a regényemnek. De nem tette meg, hallgatott. Most mondja,

amikor már képtelen vagyok a munkára, nem tudok dolgozni, és így kell hagynom, ahogy van.”

K. L.: *Igaza volt...*

R. L.: Természetesen igaza volt, de hát én tehettem erről? Hát köteles az a kritikus rögtön a könyv elolvasása után minden egyes észrevétellel tisztában lenni és leszámolni, ami esetleg csak tíz vagy tizenöt év múlva jut eszébe? Hát bocsánatot kérek: én nem vagyok Isten, én nem látom az első pillanatban rögtön keresztül mindennek a fonákját meg a pozitív oldalát!

K. L.: *Ő miért Júdást állítja a középpontba? Ki Júdás? A modellje?*

R. L.: A külön megjelent *Jehuda bar Simon emlékirataiban*-ból kiderül, hogy ő maga a modell. Ő maga, Kodolányi a modell. Hogy ő bebeszélte-e magának, áttételesen, szimbolikusan, vagy hogyan értette azt, hogy egy lelki önéletrajzot adjon éppen Júdás figurájában, miért tartotta ő – akárcsak teoretikusan is – képesnek magát egy ilyen júdási cselekedetre, azt hiszem, ennek a boncolása még hátravan, ez még a jövő feladata. De az bizonyos, hogy minden alapvető vonást magáról mintázott. Például, hogy mennyire önmagáról mintázta, még ilyen apróságokból is kiderül, hogy bár erről semmiféle forrásunk nincs, ő Júdást sántának mondja, tehát még fizikailag is önmagáról mintázta meg. A Júdás-regénnyel kezdődik, azután a Mózes-regényben még inkább fokozódik, bár a nyomait már a két Gilgamesben is fel lehet fedezni, ez személyes – nem értesülésem, hanem – tapasztalatom. Tehát több mint közönséges értesülés. Kodolányi, mint minden író, nem nagyon örült annak, hogyha műveit esztétikai szempontból kritizálták. De volt már annyi rutin benne, hogy úgy mondjam, az irodalmi életben ezt különös neheztelés nélkül elviselte, egyvalamit azonban nem tudott elviselni, és ez a Júdással kezdődik. Ő nem annyira a regényírói teljesítményét tartotta nagyra, hanem ezekben a könyveiben ő tudományos fölfedezéseket akart a világ rendelkezésére bocsátani, amiket ő fedezett fel. A regényformát személyes bevallása szerint csak azért választotta, mert ehhez értett a legjobban, ez felelt meg a tehetségének, az adottságainak. De a cél nem ez volt, hanem ő azokra a felfedezéseire volt büszke, amelyeket a regényeiben feldolgozott. Ezzel magyarázható ezeknek a regényeknek sokszor a kifejezetten didaktikus hangja, úgy hatnak, mint egy katedráról szóló előadás, ami nem válik az ábrázolásnak a javára, de Kodolányi volt annyira művész, vagy műves író, hogy tökéletesen tisztában volt ennek a hátrányaival, de mégsem mondott le róla, mert ezt tartotta fontosabbnak. Emlékszem, hogy amikor a Júdást megírta, egy-két budapesti református teológiai professzornak is odaadta és kuncogva mondta, hogy na, majd meglátom, hogy mit szólnak a felfedezéseimhez. Őszintén szólva, én nemigen tudom, hogy mik voltak azok a nagy horderejű felismerések, amelyeket ő közölni akart, legalábbis a Júdásban, mert a Mózesben azután csakugyan sok van. Mondhatni egy kicsit önkényesnek, de helyenként csakugyan lélegzetelállító.

De már a Júdásban egyvalamire emlékszem, és pedig arra, hogy önála Júdás nem kétségbeesésében végez magával, hanem miután belátta azt, hogy egyrészt szükségszerű volt a megváltás művének a véghezviteléhez az, hogy ő áruló legyen, másfelől belátta azt, hogy ő ugyan előre ki volt szemelve, de ez őt nem menti fel a személyes, egyéni felelősség alól. Azért akasztja fel magát, mert az ókori népeknél mindenütt, még az ókori Rómában is tiszteletben tartott, sőt kötelezőnek tartott törvénynek engedelmeskedett az a bűnös, aki önmaga belátja a bűnét és ítélkezik önmaga fölött. Nem öngyilkos, amikor végez magával, hanem maga hajtja végre magán azt az ítéletet, amely mindenképpen neki kijárna. Tehát végül is megtisztultan hal meg. Erre az egyre konkrétan emlékszem. Egyébként valószínűleg még egy-két más feltevése is volt. Az, hogy neki ennyire fontos volt az erudíció és mindaz az – akár teoretikus, akár gyakorlati – idézőjelben mondva „felfedezés”, amit ő tett, és ennyire belebonyolódott a tudományos vizsgálódásokba, – tanú voltam arra. Hallatlan, mit össze nem olvasott. Francia, angol, német nyelvű irodalmat, amihez abban az időben egyáltalán hozzá lehetett jutni. Ennek a legvégső magyarázata az, hogy ő annak idején, fiatal korában egyetemre nem kerülhetett, őbenne emiatt egész életében kisebbségi érzés mocorgott, és a műveivel, a bennük tálalt tudományos anyaggal és egyéni leleményekkel akarta bizonyítani, hogy lepipál bárkit, aki akárhány egyetemet is végzett. Ez önála személyes kérdés volt, és az írásait kritizálni lehetett, de az eredeti anyagokhoz hozzányúlni egy ujjal sem, mert ekkor vége volt mindennek. Ez történt velem is egy esetben. Ahogy említettem a múltkori beszélgetésünkön, én humanista történésznek készültem, ami természetesen azt jelentette, hogy a középkorral is behatóbban kellett foglalkoznom. A *Julianus barát*ban a fiatal Julianust, a fiatal szerzetesjelöltet a tizenharmadik század első felében ógörög nyelvre tanítják egy kolostori iskolában. Már diákfejjel is kissé gyanúsnak találtam ezt a dolgot, később azonban kénytelen voltam egy alkalommal közölni Kodolányival, hogy még száz évvel később is, a klasszikus tradíciójú Olaszországban, vezető humanisták, mint Petrarca, Boccaccio stb. egy árva kukkot nem értettek görögül, a görög nyelv ismerete teljesen hiányzott. Már a korai középkorban részben Franciaországban, később pedig a végeken, tehát Angliában és az írországi kolostorokban művelték a görög nyelvet, és olvasták a görög klasszikusokat. A középkorban azonban a kontinensen ennek még nyoma sem volt. Probléma volt például, amikor követséget kellett Konstantinápolyba, Bizáncba küldeni, hogy ki legyen az, aki érti a nyelvet. Én azután ezt elmondtam Kodolányinak, és mondtam, hogy sajnós ez az állítása, ahogy gyönyörűen megírja ebben a regényben, nem felel meg a valóságnak. Erre ő magán kívül azt felelte, hogy de hiszen ő megbízható forrásból tudja, hogy a középkorban igenis olvasták például Platón és Arisztotelészt. Mondtam, igen, és pedig kivonatos latin fordításokból, de ezeket a kivonatos latin fordításokat is arabok, illetve zsidó tudósok készítették az iszlamosított Hispániában és a Közel-Keleten. Ezeket a latin fordításokat vette át azután a keresztény Európa, és ismerkedett úgy-ahogy, töredékesen az ógörög írókkal. Kodolányi magán kívül volt, és attól kezdve nem győzte hangoztatni, hogy a *Julianus barát* egy teljesen elhibázott regény, a könyv nem ér egy fabatkát sem, mert amiben

ilyen tévedések vannak, az legjobb, ha meg sem születik. Hát ennyire érzékeny volt egy végeredményben részletkérdésre, aminek valójában egy könyv esztétikai értékéhez az égvilágon semmi köze nincs. De ezt valóban csak azért mondom el, mert ő tényleg tudatosan törekedett arra, hogy ne csak gyönyörködtesse, sőt még csak ne is csak tanítsa az embereket, hanem „a tudás”-sal szolgáljon nekik, olyan tudást adjon, amit senki mástól ezen a világon nem várhatnak. Meg kell vallani, hogy elég igényes volt, ő így képzelte.

Sz. É.: *Visszatérve még a Júdás-regényre, szeretnék rákérdezni a „kígyóhalra”.*

R. L.: Jaj, ne haragudjon, mikor olvastam én ezt? Kéziratban...

Sz. É.: *Szóval nem emlékszik?*

R. L.: Régen volt... És mi szerepel benne?

Sz. É.: *Arról van benne szó, hogy ez valami nagyon rossz dolog lenne, és ennek a mítoszoknak vagy vallásnak a követőivel azonosítják a Jézus-vallást is.*

R. L.: Kígyó?

K. L.: *Kígyóval.*

Sz. É.: *Halászokról van szó, meg mindenféle vízzel foglalkozókról, és Júdás is abba a hibába esik, hogy elfogadja ezt a magyarázatot, és arra akartam itt kérdezni, hogy ennek milyen asztrológiai magyarázata lehet.*

R. L.: Hát most így csakugyan, anélkül, hogy vissza tudnék emlékezni arra, hogy a regényben ez hogyan szerepel, ezek asztrológiai szimbólumok, a hal a Halak állatövi jegyének a jele, a kígyó pedig a Skorpióé.

P. I.: *Jézus a Hal, nem?*

R. L.: Jézus a Halak-korszak bevezetője. Az ő fellépése, tanítása egybeesik az utolsó kétezer év kezdetével – a Halak jegyében járt a Nap, precesszió szerint, ezt hívják úgy, hogy a Halak-korszak.

K. L.: *Az hol helyezkedik el ezen a világon belül?*

R. L.: Az a Vízöntő után következik, de minthogy hátrafelé halad a precesszió, az elmúlt kétezer év volt a Halak-korszak, és most körülbelül száz éve léptünk be a Vízöntőbe, ami már felfelé ível, de egyenes ellentéte a szembenálló Oroszlánnak,

vagyis az abszolút hierarchikus renddel szemben az abszolút demokratikus rend, az abszolút rang szerinti felépítéssel szemben az egyenlőség, a parancsuralommal szemben az individuális szabadságnak eddig nem ismert mértéke, és ezt még lehetne folytatni. Ennél sokkal többet tudunk a Halakról, tudjuk azt, hogy Jézus csakugyan a halászok közül választotta ki a tanítványait, azután az első keresztények jelképe nem a kereszt volt, tulajdonképpen szégyellték, hogy az ő mesterük ilyen szégyenletes módon halt meg, hanem a hal. A hal szerepel mindenütt, ahol megmaradtak a nyomai, sőt én Ravennában láttam egy mozaikot. Egy reprodukciót elhoztam magammal, ahol az utolsó vacsorán Jézus nem a húsvéti bárányt fogyasztja a tanítványaival, hanem halat esznek. Azután: az evangéliumokban Jézusnak ezek a szimbolikus szavai, kijelentései, ahogy Péternek mondja: Te eddig halakat fogtál, ezután emberekre fogsz halászni stb. – mind halakra utal. A püspöki jelvények, többek között a püspöksüveg is egy halfejet ábrázol, ha valaki eddig nem vette volna észre, azért csukódik úgy össze, mint a hálnak a szája a csúcsánál. A kereszténység tele van hal-szimbólumokkal, vagyis a Halak-korszak bevezetésével, mint ahogy a megelőző Kos-korszak tele van kos jelvényekkel. Mózes összetöri a megelőző Bika-korszak aranybálványát, vagyis a Bikát, és még Michelangelo is kosszarvakkal ábrázolja őt, mert ő a Kos-korszak megalapítója, a törvényei bevezetésével. Az emberiség minden időben ezeket a kozmikus szimbólumokat alkalmazta egy-egy új világhónap beköszöntekor. A kereszténység pedig a Halak korszakának a bevezetését jelenti, annak a megalapítása. A kígyó minden mitológiában kivétel nélkül a fényességnek, a napnak, az igazságnak az ellenlábasa, khtonikus, ahogy görög szóval mondjuk, földi, teórikus vallásoknak a megtestesítője, a nap-kultuszokkal szemben ellenkezőleg az alvilági, mély és az irracionális világnak a kifejezője. Egyébként minőségi hovatarozás szerint a három, úgynevezett „vizes jegy”, vagyis a Halak, a Skorpió és a Rák, harmonizálnak egymással. És a három közül mindegyik világhónapban a másik kettő szimbóluma is megjelenik. Nyilván így kapcsolódik a Halak és a Kígyó, tehát a Skorpió jelképe a Halak-korszakban, és ugyanakkor jelzi az ellenlábast. Tehát a szeretet vallásával szemben valamiféle alvilági mocsári tenyészetet. A Halak-korszakban felvirágozik a szerzetesség. Nemcsak Európában, hanem az egész világon. Indiában ugyanúgy mint Tibetben, az iszlámnál, Perziában vagy Szíriában, Európában és így tovább, még Mexikóban is megtaláljuk, és egyidőben lépnek fel. A világtól való elvonulás, befelé fordulás a tizenkét jegy közül az utolsó, a tizenkettedik, a legvégső stáció. És érintkezik a Kossal. Tehát ahol a Halak kezdődik, ott végződik a Kos, a Kos a tizenkét jegy közül a legelső, a Kos a kezdet, a Halak a tizenkét jegy közül a legutolsó, a vég. A kettő határán lép föl Jézus Krisztus, ezért mondja teljes joggal: „Én vagyok a kezdet és a vég, az Alfa és az Omega”. (Jelenések, 21: 6.) Amikor ezt a kijelentést teszi, egyúttal az ősi, tradicionális asztrológiai világkép kifejezéseit is használja. Nem csak az egyedi küldetésére gondol. Tehát ezzel is beleágyazódik a legősibb tradícióba, amikor ezeket a kifejezéseket használja. Ezekre céloz Kodolányi.

K. L.: *Na most, a Jézus után ezért érezte szükségét Kodolányi a Mózesnek, ez az előké-szület volt?*

R. L.: Igen. Itt még emlékeztetnék arra, hogy a Gilgames második részében, az *Új ég, új földben* az uralkodó mindenütt bikaszobrokat állíttat fel, kő-bikákat, meg ebből-abból faragott bikákat, bikákkal telik meg az egész birodalma. Tudniillik ekkor kezdődik el az úgynevezett Bika korszaka. Ezt Kodolányi a legtudatosabban alkalmazta, szerintem még túl is lőtt a célon, mert ennyire azért nem volna szabad szájbarágósra csinálni ezeket a dolgokat. De ő ezt – mondom –, rendkívül fontosnak tartotta, fontosabbnak, mint a műfaji részét. A Mózes tulajdonképpen szintén egy közös szülemény Várkonyi Nándorral. Tény az, hogy mind a kettejüket – nagyon jól emlékszem – rendkívül izgatta Mózes alakja. Egyrészt azért, mert világtörténelmet formáló, hatalmas alak, másrészt minden történeti kiválóság tulajdonképpen egy már kész népbe született bele, azt emelte föl az elérhető legnagyobb magasságba, de Mózes nem ezt csinálta. Mózes előbb megcsinálta magát a népet. Mindenesetre Kodolányi ezt vallotta, és rendkívül izgatta őt egyrészt az a kérdés, hogy egy hatalmas egyéniség hogyan tud egy ilyen művet létrehozni, még hozzá egy olyan művet, ami állja az évezredeknek minden, de minden elképesztő viharát. Úgy megalapozni. Másrészt pedig itt megint az ő úgynevezett egyéni felfedezései, tehát őserinté Mózes nem zsidó, hanem egyiptomi. Az egyiptomi királylány gyermeke, aki úgy szülte meg a gyermekét, hogy hivatalosan arról az udvar nem vehet tudomást, ezért ő maga teszi ki a mocsárba, és ő maga megy el, hogy megtalálja, mintha nem tudná, hogy mit keres. Mindenesetre egyiptomi Mózes létrehozta a csodálatos művet. Egyrészt rá tudja bírni a világot, vele szemben el tudja érni, ki tudja kényszeríteni, hogy elengedje, kiengedje a birodalomból azt a társaságot, amit ő kiválaszt magának. Mert ezek mind világok voltak, nemcsak Kína volt a birodalom, a mennyei birodalom, minden császárság – ami nem tévesztendő össze soha egy királysággal, mert a császár nem a király, a császár az császár, a császárból csak egy van, király meg sok van – tehát az egyiptomi fáraó is császár, vagyis a világ ura. Másrészt azután egyáltalán nem bánik kíméletesen ezzel a néppel, amit néppé akar összekovácsolni: szisztematikusan és tervszerűen gyötri őket. A pusztába kényszeríti, holott erre egyáltalán nem volt szükség. Azután bizonyos kollektív bűnök elkövetésekor könyörtelenül irtja őket, az akkori időben szinte elképzelhetetlenül szigorú törvényeket hoz, azokat betartatja, és így tovább. Elég az hozzá, hogy mindez a regényből kiolvasható, minden nehézség nélkül. Ami viszont nem, ez pedig az, hogy Kodolányiban leküzdhetetlen rokonszenv élt minden diktátor iránt. Ő a diktátorokat emberileg szerencsétlen, de szükséges embereknek tartotta, mert szerinte az emberiséget a szenvedélyei időnként katasztrófába viszik, és ezekből csak egy erős egyéniség tudja kiemelni őket. Ő tehát, hogy úgy mondjam, elvből volt a diktatúrák és a diktátorok barátja. 1953-ban Várkonyi Nándorral két hetet töltöttünk a szomszédos Balatonkenesén, és onnan mindennap gyalog átmentünk Akarattyára, és ott mindennap beszélgettünk vele. Amikor 1953-ban odaértünk, legelső alkalommal, kint ült a kertjében, és a beszélgetés a nemrég meghalt Sztálinra terelődött. Vár-

konyi a maga módján egyáltalán nem titkolta az örömét, és megjegyezte, hogy a világ megszabadult egy nagy lidércnyomástól, és ennek rendkívül örül. Erre Kodolányi elkomorult, egy ideig hallgatott, és utána ezt mondta: amikor ő értesült Sztálin haláláról, bement a szobájában egy zugába és sírva fakadt, megsíratta Sztálint. Elképedve néztünk rá, és megkérdeztük tőle, hogy ezt mivel magyarázza. Azt mondta, azért, mert a világ legszerencsétlenebb embere volt, és azért volt a világ legszerencsétlenebb embere, mert a világ legmagányosabb embere volt. És ő ezt megérti. Ezek egészen felvilágosító mozzanatok, bár személyesek. De mégiscsak kivételnek valamiképpen és magyarázatot adnak arra, ahogy nagy műveiben beállítja az alakokat, és ami tulajdonképpen a ki nem mondott végső célja ezekkel az alakokkal.

Sz. É.: *Szeretném megkérdezni, hogy a Mózes írása előtt olvasta-e Kodolányi Freud Mózesét?*

R. L.: Hogyne.

Sz. É.: *Mert ez a teória, amit itt hallottunk, benne van a Freud Mózesében. Mózes egyiptomi születésű lett volna ezek szerint. Akkor itt, ez a kapcsolódási pont.*

R. L.: Igen, de annyit és olyan ellentétes dolgokat mondtak már erről a témáról, hogy Kodolányi, amikor döntött valamelyik teória mellett, akkor úgy érezte, hogy az a saját ötlete, és nem lett volna szabad őt figyelmeztetni arra, hogy ő itt, ha tovább is formál, de tulajdonképpen mégiscsak átvesz valamit. Hogyne, ez így van, ebben igaza van. Ő ezt annak ellenére, hogy ismerte, saját leleményének tartotta. Ez persze csak az ő személyes szempontjából érdekes, nem a mű szempontjából. Ami viszont a saját leleménye, az az egyiptomi piramisok mibenléte, azok rendeltetése, és hogy még pontosabb legyenek, a beavatási, iniciatív rítusok mibenléte. Azóta tudjuk sok helyről, máshonnan is, mesterségesen átvitték a beavatandót, bevitték a halál állapotába, végigjárták vele mindazt, amit az az ember él át, aki meghalt, és miután végigment ezeken a megpróbáltatásokon, rémségeken, újra vissza kellett térnie az életbe, és attól fogva beavatott volt. Ezt nem csak egyházi, papi személyeknek, de világi uralkodóknak is kötelességük volt így csinálni. Tulajdonképpen hiába születtek például fáraónak az egyiptomi uralkodó családból, amíg ezen a beavatási szertartáson nem mentek keresztül, addig nem tekintették őket igazi uralkodóknak. Nem a világi ceremóniák, koronázás és egyebek voltak a döntők, hanem a beavatási szertartások, hogy azokon keresztülment-e vagy sem. Ez később is, azután is így volt mindenütt. A távolabbi vagy a közelebbi Keleten, sőt a görögöknél az eleusziszi misztériumoknál, és még Rómában is. Nomármost Kodolányi itten a beavatás legelső, illetve döntő pontját, amikor tehát a halál élményét kell átélni a beavatandónak, úgy ábrázolja, hogy Mózeset, a beavatandót keresztre feszítik. Nyilvánvalóan össze akarta kapcsolni a jézusi történettel.

K. L.: *Érdekes itt a beavatási eljárás, ha emlékszel rá, Határ Győző Heliane című regényében mindezt már ironikusan játszatja el, mintegy az Európai Iskola misztikus rituáléinak görbetükréként.*

R. L.: A fene egye meg, pont erre most nem emlékszem...

K. L.: *...a tengerparton a sziklához kötöznék és meg kell várni, hogy a dagály jön, az utolsó percben persze leoldozzák, de hogy a halál élményét élje át közelebből. Nem jut el oda, hiszen mindezt a Heliánében ironikusan veszik, Kodolányi ugyanakkor direktben.*

R. L.: Egészen biztos, hogy voltak olyan korszakok, amikor a rítusokat már teljesen formálisan üzték csak. De eredetileg komolyan vették, és valóban ez irányította az életet. Kodolányinál minden hős, akit beavatnak, tulajdonképpen átlépi a halál küszöbét, és gondoskodtak arról kellő eljárással, hogy ez ne legyen pusztán beszéd vagy szuggesztívó, hanem a valóságban is megtörténjék. És akkor azután például a Kheopsz piramis közepén lévő kőszarkofágba fektették be három napra az így megholtat és utána megfelelő eljárásokkal feltámasztották. Vagyis itt az úgynevezett tradicionális kultúrának egyik alapvető cselekményét jeleníti meg Kodolányi, bár én a magam részéről a regény csúcspontjának a könyv végén nem azt a bizonyos égő csipkebokort, amiről ott beszél, hanem amikor valóban négy szemközt beszél az Úrral, azt tartom. Az egy fantasztikus írói teljesítmény, és a léleklátás netovábbja. Én ezt az Úrral való párbeszédet tartom a regény csúcának. Egyébként sajnos tele van szintén didaktikus részekkel, és rendkívül büszke arra, hogy az ótestamentumi zsidóság legapróbb, legrejtettebb szokásait is töviről-hegyire ismeri. Emlékszem például, hogy amikor nálunk megjelent a regény, nem sokkal később beszéltem a pécsi főbabbival, aki jó ismerősöm volt, és ámuldozva mondta nekem, hogy nem tud magához térni a csodálkozástól, hogy Kodolányi honnan vette a legapróbb részletekbe menő ismereteket. Ő el sem tudta volna képzelni, hogy aki – most másként használom a szót – nem „beavatott” ezekbe a dolgokba, hogy annak tudomása lehet ezekről. Tény az, hogy Kodolányi nem sajnálta a fáradságot soha.

Sz. É.: *Milyen volt a születési ábrája?*

R. L.: Tehát azt kérdezte Éva, milyen volt a születési ábrája Kodolányi Jánosnak. A róla írott könyvem egy leveléből vett idézettel kezdem, amikor megkértem arra, hogy mondjon el magáról egy pár személyes dolgot, aminek nyilván majd hasznát vehetem, akkor ezzel kezdte: „Születtem pedig reggel fél nyolckor; Napom a Halakban áll, I. Házam a Bikában, testi-lelkialkatomat tehát a Halak és a Bika szabja meg. A Vénusz a X-XI Ház csúcán áll, tehát van némi érzékem a művészet iránt. Ennyit ebből.” 1899. március 13-án, Telkin, Pest megyében. Ezt írta, és én ezzel kezdem azután a magam tanulmányát. Hogyne, ő ezt rendkívül komolyan vette. Egyébként fé-

lelmesen jellemző rá, ha egyszer megcsináljuk és megnézzük ezt, abból nagyon sok minden kiderül. Tulajdonképpen minden, főleg egy ilyen lezárt élet és lezárt életmű után. Utólag sokkal könnyebb rámutatni bizonyos jelölőkre, meghatározó dolgokra, mint amikor még cseppfolyós állapotban van valami, tehát folyik az élet.

P. I.: És Laci bácsi, nem tudom, hogy figyeltél-e a hatalom és a meditáló kapcsolatára, hogy ezek valamikor szétválnak-e? Tehát nemcsak az, hogy feltételezik és kiegészítik egymást, de hogy mi az oka ennek a szétválásnak és konfliktusnak?

Szerkesztő: Rajnai László

R. L.: A *Vízöntőben*? Másképp a regény cselekményét nem lehet bonyolítani, másodszor pedig ez nem is állandó kapcsolat, nem is egy állandósult állapot, csak különleges, rendkívül fontos, életbevágóan fontos pillanatokban jön létre ez a kapcsolódás, ez az egység. Egyébként az úgynevezett reális életben külön szerepek és külön éli őket.

Sz. É.: Most szeretnék még rákérdezni a történelemszemléletére Kodolányinak. Úgy gondolta, hogy ezek a világekorszakok így váltják egymást, közben egy spirális előrehaladás menne végre, szóval fejlődésről beszélhetünk?

R. L.: Ahogy a modern ember érti a fejlődés fogalmát, azt ő nem fogadta el. Azt ő tagadta. Inkább körforgásról, szó szoros értelmében körforgásról van itt szó, az em-

beriség nem először járja végig ugyanazt a történelmi utat, nem először esik át ugyanazokon a fázisokon, hogy azután az emberi történelemnek mégis van-e valami célja, halad-e valamerre, erről ő nem nyilatkozott, legalábbis most nem jut eszembe sem személyes közlése, sem olyasmi, ami a műveiből egyértelműen kiolvasható volna. Erősen hajlott mindenestre a keleti felfogásra, amely szerint megváltás nincs, mindenki csak önmagát válthatja meg, és ha egy inkarnációval nem sikerül, akkor tetszés szerinti számban kell megismételnie. Ez nem jelenti azt, hogy elutasította a kereszténységet, vagy hogy nem fogadta el a kereszténység alapvető dogmáját, a megváltását. Azonban a kettőt igyekezett kombinálni, csak az egyik vagy csak a másik mellett nem tudott megállapodni. Valószínű, hogy a maga egyéni módján magyarázta a megváltás hittételét, de ezt nem fejtette ki. Egyébként is, ami a vallásokkal való viszonyát illeti, meglehetősen gyakran változtatta a véleményét. Római katolikusnak született, azután Csikesz Jánosnak, egy Vajszló melletti község református prédikátorának a hatására, mikor az a teljesen kétségbeesett és sehol támaszra nem lelő fiatal embert a tanítványának fogadta, először csak lélekben lett protestáns, később pedig szabályszerűen át is tért a református vallásra. Ezt a vitapartneri nem egyszer a vita hevében a háború alatt a szemére is vetették. Egy német származású debreceni református lelkész egyszer egy hírlapi vitában szemére vetette például, hogy Kodolányi ne oktassa, egy olyan ember, aki cipőben protestantizált. Ahogy mondta. Erre Kodolányi válaszában azt írta, hogy ne oktassa őt ki egy olyan ember, aki cipőben magyarizált. Így folyt a vita. No most, tulajdonképpen a tételes vallások szorosán vett köréből ezek a mitológiai és prehisztorikus kutatásai meglehetősen kiemelték őt, eltávolították és egészen más irányba terelték a figyelmét. A közös meggyőződésük Várkonyival együtt az volt, hogy vallás csak egy van és minden újramezítés csak látszat, valójában a kereszténység egészen pontosan, szorosán véve a katolicizmus, az utolsó a nagy történelmi vallások közül, szerintük, amely még őrzi az eredeti tradicionális vonásokat, az eredeti világgépet. Ezt azonban meglehetősen tágan értelmezték mind a ketten, olykor akaratlanul is elárulták, például egyszer Várkonyi, aki lelkes katolikus, római katolikus volt, hangsúlyozom, hogy lelkes...

K. L.: *Gyakorló?*

R. L.: Gyakorló. Egyszer megkérdeztem tőle, hogy mi a véleménye az evangélium egy helyéről, ahol Jézus egy meglehetősen szigorú kijelentést tesz. Erre Várkonyi türelmetlenül legyintett és azt mondta: Eh, a prófétáknak soha sincs semmi humorérzékük! Vagyis ebből kiviláglik, hogy ő egyszerűen prófétának tartotta, tehát nem pedig a keresztény dogmatika értelmében a második isteni személynek. Ami pedig Kodolányit illeti, egyszer megkérdezte tőle 1945 után Várkonyi, hogy nem bánta-e meg, hogy protestáns vallásra tért. Erre Kodolányi azt felelte, hogy ő azon már tulajdonképpen régen túl van, de majd ha úgy érzi, hogy közeledik a vége, akkor majd újra visszatér katolikusnak. Valóban így is történt, halála előtt pár héttel ő maga mondta el a római katolikus apostoli hitvallást, égő gyertyát tartva a kezében. Ezt az

a pap, a volt pécsi segédpüspök mondta el, aki ezt a szertartást elvégezte, és aki azután el is temette és a temetésén a gyászbeszédet mondta. A Vigília közölte is ezt a beszédet. Egyébként csak azért mondom el, amit Féja Gézától tudok, mert igaz, hogy Féja Géza rettenetes dolgokat tudott mondani, de egyvalamiről meggyőződtem: soha nem hazudott. Amit mondott, az mindig igaz volt. Elképesztő készlettel rendelkezett történetekkel, amelyek azonban sajnos igazak voltak, ezt én saját magam is nagyon sokszor tapasztaltam, és rólam is tudott, mielőtt ismertem volna, és pontosan tudta, hogy mit írok. Évekkel azelőtt, hogy én találkoztam volna övele, vagy bármilyen kapcsolatban lettem volna vele. Szóval neki mindig igaza volt, éppen hogy szinte elviselhetetlen volt ez a természete, de lehetett adni arra, amit mondott. Ő mondta, hogy Kodolányi, aki elég nehéz anyagi körülmények között élt Akarattyán a Rákosi időkben, egyszer csak írt egy levelet egy esztergomi katolikus kanonoknak, amiben azt írta, hogy ő már nem református, viszont pénzre van szüksége. Ő már megint katolikus. Kapott is rendszeres támogatást akkor Esztergomból. Később a magyarországi evangélikus egyház vezetője egyszer azt mondta Féjának, hogy a magyarországi evangélikus-lutheránus egyház a legkisebb, úgyhogy ők csak egy lutheránus író tudnak támogatni: Kodolányi Jánost. Mondom, ez Féja Gézától származik, de sajnos minden, amit tőle hallottam, igaznak bizonyult, azért is merem elmondani. Tehát ennek ellenére nem merném azt állítani, hogy nem volt meggyőződése Kodolányinak, de úgy látszik, hogy a hit lényegét nagyon jól külön tudta választani a mindenkori viselkedéstől, hogy gyakorlatilag mi vált a javára és mikor mire volt szüksége. Úgy látszik, ő ezt el tudta intézni önmagában.

K. L.: *Hát ennyiben a kettős órák embere volt.*

R. L.: Igen, igen. Hátravan még a legutolsó nagy terjedelmű regénye, a *Vizválasztó*, amelyben még egyszer visszatér a fiatalkorában, illetve mondjuk az élete első felében írt önéletrajzi fogantatású ormánsági regényeihez, és úgy látszik, hogy amikor érezte, hogy valóban fogyatkoznak az erői és nem számíthatja ki az idejét, elhatározta, hogy elmondhatja csakugyan az igazat, úgy, ahogy mindig is gondolta. Én egy rettenetes könyvnek tartom, őszintén szólva, a gyűlöletnek ezt a viharát, ami abban tombol, nem kímélve apját, anyját, testvérét, rokonait, ismerőseit, jótevőit, barátait, ellenségeit – senkit a világon. Rettenetes egy könyv. De nincs kizárva, hogy csakugyan ez volt az igazi véleménye.

K. L.: *Akkor nem voltatok jóban?*

R. L.: Akkor már nem volt jóban velem, de elméletileg már megint jóban voltunk. Amikor a könyvemet elolvasta, akkor utána azt írta Várkonyi Nándornak, hogy most legszívesebben venné a kalapját és távozna az életből, ahogy egy jól nevelt úriember teszi, ha elmegy egy olyan társaságból, ahol ő nemkívánatos vendég. Ennek ellenére meglepően hamar elfelejtette ezt a kijelentését, és mondom, amikor a Jelenkorban új

kiadásai alkalmával írtam a nagy magyar történelmi regényeiről, akkor azt igen elismerően honorálta. Utolsó levelem, amit írtam hozzá, és visszakértem tőle kis időre a hozzá írt leveleimet, abban a levélben újra számot vettem az egész könyv történetével, elmondtam, hogy milyen hatást tett rám, hogy ennek ellenére miért tartom őt nagyra és miért akarom teljesen tető alá hozni ezt a fiatalkori vállalkozásomat, de erre a levelemre már nem válaszolt. Azt mondják, hogy hatszor halt meg, hatszor hozták vissza a klinikai halálból. Valóban volt alkalma többször is megtapasztalni azt, amit a Mózesben mint egy rítust ad elő.

K. L.: *Köszönöm szépen a beszélgetést.*

R. L.: Tudod, a baj csak az, és ezt most éreztem végig, az egész beszélgetés alatt, ezt az egész dolgot én körülbelül 150 oldalon megírtam, és mindig kényelmetlen érzés, ha az embernek ismételnie kell önmagát, de tulajdonképpen...

K. L.: *Tessék kiadni a kezedből, megjelentetni!*

R. L.: Igen, igen.

K. L.: *És a levelezést Kodolányival nem akarod megjelentetni?*

R. L.: Dehogynem, csak rögtön az jutott az eszembe, hogy mi az az ötven év, és akkor én most itt mindent másoljak le, és folyamodom alázatosan a családhoz, hogy kérem szépen, mit tetszenek szólni hozzá, és engem méltónak tartanak-e arra, hogy ezt közrebocsássam, – abban a pillanatban elmegy a kedvem tőle.

K. L.: *Hát a te leveleidet is akkor ki kellene újra másoltatni a Széchényi Könyvtárból...*

R. L.: Hát igen... Remélem, hogy nem vesztek el.

K. L.: *Ezeket te kézzel írtad?*

R. L.: Kézzel írtam, igen. Kivéve az utolsó kettőt vagy hármat talán, amikor már volt írógépem...